

ROMU

Årsskrift fra Roskilde Museum

1989

Mere om storkøbmænd i Roskilde 1750 - 1950

af Ingeborg Christmas-Møller

"Jeg mener at huske et stort Sukkerfad, der laa i Gaarden, og som vi krøb ind i for at slikke Sukker". Fadet, d.v.s. en kæmpe-tønde, lå hos købmand Galberg i Roskilde, og det er en af byens borgmestre, K. A. Hammerich, der som barn i 1860'erne oplevede dette.¹⁾ Hændelsen er ikke usædvanlig, og selvom børnene skulle passe vældigt på bier og hvepse og fik snaskede,

indsukrede bukser, "saa var det vel nok et Orgie!".²⁾ Ja, svedskeskuffen måtte i 1860'erne sømmes til hos købmand Niels Madsen i Roskilde, ellers snupede hans børn alt for meget af godterne.³⁾ Dengang fandtes der jo ikke slik som i dag, men der var nok lige så mange små slikmunde, og vel også store!

Denne artikel vil ikke blot berette om

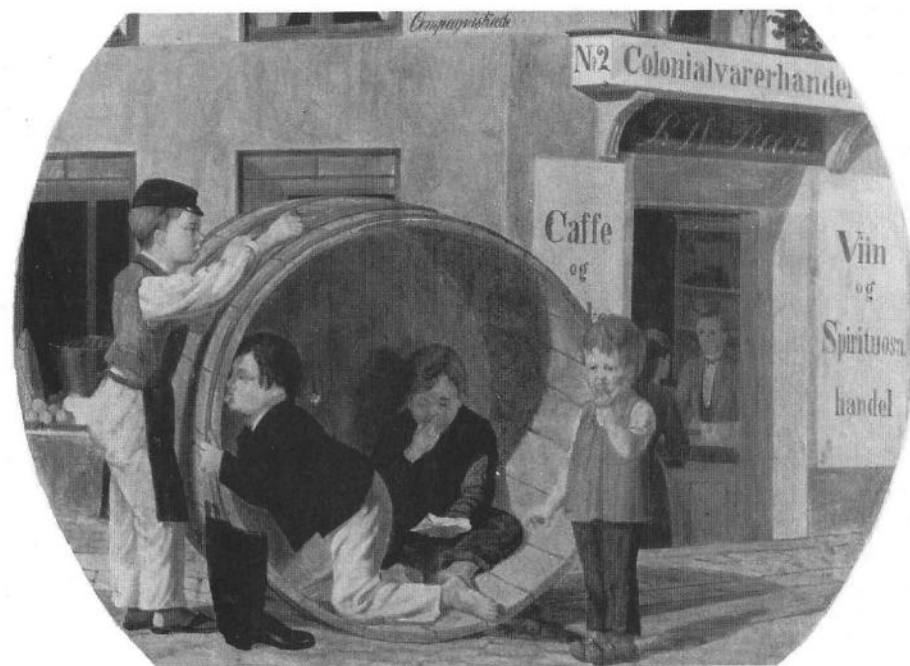

Fig. 1. Børn nyder at slikke et sukkerfad udenfor en kolonialvarehandel i København. Skydeskive fra 1872. I teksten fortælles, at Roskildebørn også satte stor pris på at slikke sukkerfade. (Fot. Nationalmuseets 3. afd.)

Fig. 2. Stændertorvet 2 tilhørte den typiske storkøbmand. Her var krambod (til højre for porten), gæstgiveri, brænderi, bryggeri, malteri, stude- og hestestalde samt landbrugsbygninger og magasiner. Gårdens areal dækkede to tdl. i bymidten, og dertil kom 120 tdl. landbrugsjord. (Fot. 1880'erne, RM = Roskilde Museum, Ældr. Saml.).

købmandens børn, men om hele købmandsfamilien og om medarbejderne i gårdene. Handelens form, byttehandel eller penge over disken, vil også blive belyst, og der vil blive draget paralleller til købmandsgårde i andre købstæder. Jeg vil især skildre forholdene i to store gårde i Roskilde, nemlig: *Stændertorvet nr. 2* (se fig. 2 og grundplan s. 94), der tilhørte familien Kornerup/Borch i 17-1800-tallet, og senere Jacobsen og Leegaard. Mange læsere vil nok nikke genkendende til disse to, der var svogre, og hvor sidstnævnte drev gården til 1962. Den anden gård er *Algade nr. 12* (se

fig. 31 og 33), hvor i dag Codanhus og Brugsen ligger. Nr. 12 (se grundplan s. 94), var fra 1742 stamsæde for den gamle Borchslægt, og i vort århundrede var gården hjemsted for etatsråd Emil Matthissen. Denne farverige person har uden tvivl stået model til "Luksusbugen" i Gustav Wieds "Livsens Ondskab", og han havde fra 1908 lejet købmandsforretningen og en del af den store gård af ejeren, Roskilde Højskolehjem.⁴⁾

Den gamle gård i Algade 12 er nu borte, men Stændertorvet 2 er delvist bevaret, og for den, der har fantasi, er der her stadig

mulighed for at drømme sig tilbage til dufte og lyde, som de var i fordums købmandsgårde.

Den periode, der belyses, er tiden fra ca. 1750 til ca. 1950, og det letteste ville være at begynde i 1750 og slutte i 1950. Det gjorde jeg, da jeg i Roskilde Museums Årsskrift (ROMU) 1986 skildrede forholdene i gården på Stændertorvet nr. 2. Denne undersøgelse er imidlertid en uddybning af Romu-artiklen, og da der nødvendigvis skulle være gentagelser og overlappning med 1986-artiklen og med min bog om Djalma

Lunds Købmandsgård i Roskilde (udkommer ultimo 1990), har det vist sig mest hensigtsmæssigt at disponere stoffet, så emnerne bliver belyst i en række essayagtige afsnit, der ikke umiddelbart hænger sammen. - Men lad selv artiklen igennem, så har læseren fra starten et overblik over, hvordan stoffet er disponeret.

I øvrigt gøres opmærksom på, at artiklen er en forkortet udgave af en undersøgelse til Statens Museumsnævn. Denne med flere litteraturhenvisninger og litteraturliste kan lånes på Roskilde Museum.

Fig. 3. Jørgen Krogh ejede en mellemstor gård. Den lå på hjørnet af Skomagergade og Blågårdstræde. Her er gården stopfyldt med bøndervogne en torvedag omkring 1912. Fra 1852 - 85 var Niels Madsen købmand her (se også fig. 23) (Fot. RM, Ældr. Saml.).

Endelig takkes alle, der har hjulpet med oplysninger og fotografier, på det hjerteligste.

Hvad er en købmand?

I dag findes der i Roskilde manufakturhandlere, der med en vis stolthed kalder sig købmænd. Det vil nogen nok studse over, men følger vi ordet tilbage til 17 - 1800-tallet, løses gåden. Dengang solgte provinsens storkøbmænd faktisk alt, også metervarer og beklædning. Da så manu-

fakturforretningerne dukkede op i købstæderne fra 1840'erne, fulgte købmandstitlen med over til disse forretnings ejere, og de gamle "huse" holder stadig fast ved den.

Hvad man ellers i 1800-tallet forstod ved en købmand, vil jeg illustrere med fotografierne, fig. 2-7. Billederne viser også udviklingen op gennem dette århundrede, hvor butikshandelen blev mere differentieret. I 1700-tallet fandtes i provinsen først og fremmest *storkøbmænd*, der handlede med

alt, drev gæstgiveri og stort landbrug, og eventuelt ejede skibe. Men i første halvdel af 1800-tallet dukkede *høkere* og *mindre købmandsbutikker* op i købstæderne, og fra 1840'erne eksisterede *den mellemstore købmandsgård*, hvoraf nogle i 50'erne og 60'er-

ne udviklede sig til *rene kornhandlere*. De sidstnævnte blev meget hårde konkurrenter for de gamle storkøbmænd. I Roskilde boede disse forskellige købmænd, som det ses på fig. 2-7.

Fig. 4. Carl Madsen hørte til de mellemstore købmænd. Her ses hans butik i hjørnehuset på torvet. Indkørslen til gården fandtes i længen til højre. Bygningen blev revet ned i 1908. - Lützhøfts købmandsgård, der nu drives af Roskilde Museum, hører til denne type gårde. (Fot. før 1908, RM, Ældr. Saml.)

Fig. 5. Købmand Carl Madsen (i midten, død 1885) i sin butik på torvet ved Domkirken. Der var ingen produktion eller forarbejdning af råvarer, f.eks. korn, i gården som hos storkøbmændene. (Fot. omkring 1880, RM, Ældr. Saml.)

Fig. 6. En af de nye kornkøbmænd var I. P. Rasmussen. Han slog sig op i denne gård i Algade i 1860'erne. Bag forhuset lå et stort gårdsanlæg med tre-etagers kornmagasiner (se fig. 50) og tørreri. Desværre blev bygningerne revet ned i 1969-70 for bl.a. at give plads til Schou-Epahuset. Hestetorvet ses her fra stationen i Roskilde. (Fot. ca. 1917, Roskilde Lokalhitoriske Arkiv - RLA, lille format)

Fig. 7. I sidste halvdel af 1800-tallet steg antallet af detailhandlere, og da mange storkøbmænd måtte give op omkring 1900, blev der også indrettet små forretninger i købmændens butik og bolig. Her er det storkøbmand Hans Kornerups gård i Skomagergade 21 ("Isefjorden"), der huser isenkram og møbelhandel. Der kunne også have været en manufakturhandel. (Fot. omkring 1900. RM, Ældr. Saml.)

Købmandsfamilien set gennem billeder

I det følgende vil vi lægge tre snit rent tidsmæssigt, nemlig i 1810, omkring 1880 og i 1920'erne. Går man ind i Roskilde-storkøbmandens bolig, gård og have omkring disse år, vil det være mennesker af ret forskelligt ydre, der møder os, - og deres boligindretning er også væsentlig ændret. Se bare!

Som introduktion må vi dog først gå tilbage til "rødderne" og kaste et blik på storkøbmand Anders Borch og Anne Brün-nich. De blev gift i 1742 og grundlagde dermed Borch-dynastiet i Algade nr. 12, en af de to købmandsgårde, der særligt skal om-tales her. De blev meget velhavende og er her malet omkring 1760 i deres pragt efter tidens mode med parykker, kostbart hårsmykke, brokade, kniplinger og silke samt hvepsetalje i det stramt snørrede korset.

Fig. 8. Storkøbmand, konsumtionsforpagter, "Seigneur" Anders Borch, (1721 - 1793), Algade 12.⁶⁾

Men selvom "Seigneur" Borch blev en meget fornem mand, var der i disse provin-sens købmandsgårde ofte ikke så langt til de "almindelige" mennesker. Rent fysisk lå købmandens bolig jo lige op til kram-boden, hvor der ofte var gæstgiveri. Derfor kan Jacob Kornerup, der var barn i købmandsgården på Stændertorvet 2 i 1830'erne, også berette om følgende optrin og ballade. Han skriver om Algade 12 (hans stedfars fødegård), at gæstgiveriet

"var ofte Skueplads for bevægede Scener, naar Brændevinen var nydt i rigeligt Maal. Paa Mar-kedsdagene gik det varmt til med Slagsmaal og blodige Pander, og det var vanskeligt eller umuligt for Kjøbmanden at skaffe Fred. Da Kjøbmand A. Borch paa en Markedsdags Aften 1752 kastede sig ind mellem de stridende Parter, blev parykken revet af Hovedet paa ham, og han blev skældt ud. En af de kæmpende blev ilde til-redt og bragtes blødende ind i Kjøbmandens Sengekammer for at forbindes."⁵⁾

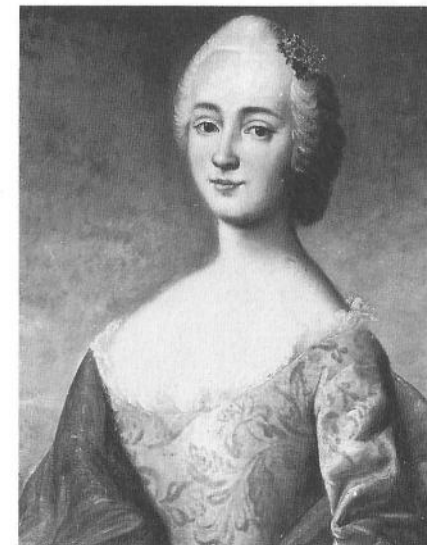

Fig. 9. Anne Brünich (1722 - 1762) gift i 1742 med Anders Borch, Algade 12.⁶⁾

Fig. 10. Omkring 1810 residerede Jacob Borch (søn af Anders og Anne, fig. 8 og 9) og Else Cathrine Bruun i Algade 12. Familien havde ikke så mange børn, som Roskildes andre storkøbmænd, men var ellers typisk. Her ses de fem børn, deres hushjælp til højre og forældrene ved temaskinen. (Silhouet på RM).⁷⁾

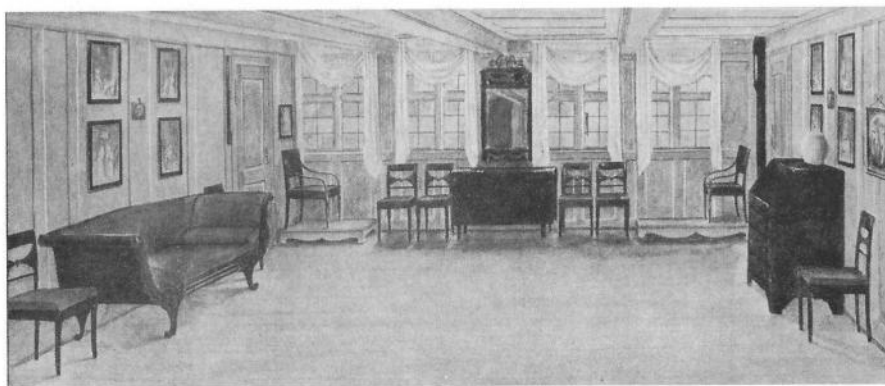

Fig. 11. Når Borch-familien var inde, var denne stue et af deres opholdssteder. Fra stolene på forhøjningerne kunne man intenst følge "trafikken" ude på Algade. Til venstre lå den fine stue "Salen", og fra højre trængte lugte fra krydderier, sild, tov, brændelugt og en stærk odeur fra mennesker, der sjældent blev vasket, ind fra kramboden. Vi er stadig omkring 1810. (Tegning i Jul i Roskilde, 1933).

Fig. 12. Købmand Anders Borch, jun., Stændertorvet 2, (1834 - 1904). (Fot. Jul i Roskilde, 1951).

Fig. 13. Fru Martha Borch, (død i 1922). (Fot. Jul i Roskilde, 1951).

I 1880'erne gik "Silde-Mortensen" med sin trillebør gennem Roskildes gader og halvt råbte, halvt sang: "Store, levende Roskilde-rejer", og inde bag murene i gården på Stændertorvet 2 sad nu denne købmandsfamilie (fig. 12, 13 og 14) og lyttede til hans ord. Der var stadig stil og værdighed over købmanden, og han lagde vægt på at være nobelt og korrekt påklædt. Fruen var Frue med stort F, og de tre døtre var også ulastelige, men der var kun tre. Antallet af købmandsbørn i hver familie syntes iøvrigt at falde støt fra 1700-tallet til vort århundrede, hvad så grunden end kan være. - Anders Borch, jun., blev den sidste rigtige storkøbmand på Stændertorvet 2, og han bar nedgangen med værdighed.

Fig. 14. Døtrene Elna, Agnes og Sophie Borch. 1885. (Fot. Jul i Roskilde, 1951).

Fig. 15. I forhuset ud mod Stændertorvet (se fig. 2) var rækken af stuer i 1880'erne fyldt med arvestykker og præget af familiens store interesse for malerkunst. Billedet er fra datteren Agnes Borchs lejlighed i København, men møbler og malerier har befundet sig i købmandens bolig på Stændertorvet 2 op gennem hele 1800-tallet. (Fot. Henrik Clausen, 1962, RM).

Fig. 16. I 1800-tallet var der mange rideheste i provinsens købmansgårde, og interessen for ridning fortsatte i vort århundrede. Det var et af de ydre tegn på den sociale rang. Her ses C.W. Leegaard, medejjer af Stændertorvet 2, i værdig position og iført ridedress i købmansgården. (Fot. i 1920'erne, tilhører Edith Lund, Roskilde).

Fig. 17. Fra 1916 var der to ejere i gården på Stændertorvet 2, nemlig Jacobsen og Leegaard. Begrebet "storkøbmand" eksisterede ikke mere i den gamle betydning, men forretningen var fortsat byens fineste, og der var mange aktiviteter i gården⁸⁾. Her ses fra venstre fru Leegaard, købmand Jacobsen og fru Jacobsen yderst til højre i købmansgårdens forgård. (Fot. omkring 1917, tilhører Edith Lund, Roskilde).

Fig. 18. Moden skifter - også hos købmænd. Ganske vist boede Axel Matthissen (søn af etatsråden, se fig. 34) ikke i selve købmandsgården i Algade nr. 12, men værdighed var der stadig over både ham og fru, der her ses i dagligstuen i 1930'erne. (Fot. tilhører Gordon Rasmussen, Roskilde).

Familiens ydre rammer

De billeder vi lige har set tegner en udvikling gennem to århundreder, - fra malerier og silhuetter til fotografier, fra parykker, empirekjoler, høj hat og jaket til ridedress og "almindeligt" jakkesæt, dog bruger købmand Axel Matthissen endnu snørestøvler i 1930'erne. Kvindernes og pigernes kjolelængder kravler forsigtigt opad gennem årene, kyser og hatte er ikke mere strengt nødvendige, og møblerne bliver mere komfortable, i hvert fald efter vor opfattelse.

Købmandsgårdens ydre rammer ses på grundplanerne (s. 94). De ændrer sig helt klart for storkøbmændene i 1800-tallet. Gårdene voksede og voksede, og kunne der ikke bygges ved den gamle gård, købte man grunde andetsteds i byen. Også udlejningshuse, "Lejevaaninger", købte Roskildes storkøbmænd og mere landbrugsjord. Til Algade 12 hørte således i 1840'erne, udover den gamle "fæstning" på byens hoved-

Fig. 19. Vi startede de tre "tværsnit" med et billede af en stue i Algade 12 i 1810. Dengang var forhuset i bindingsværk. I 1928, da Axel Matthissen havde overtaget købmandsforretningen i gården efter sin far Emil Matthissen, så en del af forhuset sådan ud, - i grundmur og med nyindsatte vinduer og skilte efter tidens stil (se også fig. 31 og 33). (Fot. annonce i Jul i Roskilde, 1928).

gade, en del grunde med eller uden huse og Skt. Ibs Kirke, der brugtes som kornmagasin. Men det var ikke nok, - også Liebes gård (det nuværende Roskilde Museum) med det store kornmagasin, "Sukkerhuset", og i forbindelse hermed en stor have, ejede købmand, agent Anders Borch, (se ejerlisten og grundplanen s. 94). Dertil kom 150 tdl. landbrugsjord. Det er derfor ikke uden grund, at lokalhistorikeren Fanny Fang skriver, at Borch ejede den halve by.

"Købmandsmadammen", senere kaldet Fruen, har givet opholdt sig mest i gårdens

forhus mod gaden. Men købmanden har færdedes overalt i gården, - i brænderiet, malteriet, kornmagasin og andre lagerbygninger. På tømmerpladsen og i hestestaldene dukkede han op. Måske kom han ikke så ofte hos studene og køerne, men alt skulle han jo følge med i, også hvad der foregik i marken.

For børnene har den store gård med alle sine smuthuller og mystiske halvmørke rum fyldt med sære dufte været et eldorado, hvis ikke forældrene var strenge og ikke tillod leg udenfor. I det sidste tilfælde ved vi dog fra erindringer, at nogle børn alligevel listede ud i al hemmelighed og havde herlige timer på magasiner, tømmerpladser eller i sukkerfade! - Om lørdagen, når det var torvedag, og gårdspladserne var fyldte med bøndervogne, var det dog forbudt købmandens børn at færdes udenfor.

Haven er et kapitel for sig. Alle storkøbmænd havde i 1800-tallet en prydhave ved gården eller et stykke derfra. - En del havde en fin havestue i tilknytning hertil og/eller et lysthus i haven. Det var moderne. I haven opholdt alle familiemedlemmer sig (se fig. 10), og da haven ofte lå bagest i gården, måtte man trippe over brosten, pytter og rendesten samt forbi møddinger for at nå frem. Men det har åbenbart ikke generet nogen.

Købmanden var således den i familien, der oftest sås i gården. - Men var købmanden en kvinde, altså hvis købmandsenken ejede alle besiddelser, måtte hun naturligvis også uden for forhuset for at inspicere bedriften. - Omvendt måtte tjenestefolk og handelspersonale ikke færdes alle steder. Der var "usynlige grænser" for dem, især i forhuset. Købmandens bolig gik man ikke lige ind i. Alle kendte disse grænser og

respekterede dem til langt op i 1900-tallet.

Købmandens hverdag og "fritid"

Fra 1827 til 1862 stod der altid funkende sort portvin parat til gode kunder på købmandens kontor i Stændertorvet 2. Et blik i øjet og en god historie fik man også som gæst hos Søren Borch (broder til Anders Borch i Algade 12). Han holdt af mennesker, venner eller kunder, - og af lystighed. Denne kundetække og munterhed var ikke alle købmænd forundt, men udover disse fortrin havde Søren Borch, der var købmand i ovennævnte periode, de fleste af storkøbmandens karakteristika.

Hans forældre var et rigt købmændspar (se ejerlisten til Algade 12 i bilagene), han var flasket op med miljøet, var købmandsuddannet som noget selvfølgelig, fik uden videre borgerskab og blev gift ind i den rige købmandsfamilie Kornerup (se fig. 20). Han havde startkapital og handelstalent, var igangsatertypen og deltog aktivt i byens politiske og sociale liv.

Søren Borchs kontor var "nerven" i det hele, herfra udgik utallige "tråde" og initiativer. Her startede han tidligt om morgenen med at udlevere nøgler til alle gårdens vigtige rum, og her blev hovedbogen ført om aftenen og regnskaberne gjort op, - hvis ikke købmanden var i Klubben eller udøvede anden form for selskabelighed. Det var nemlig almindeligt, at en købstads købmænd mødtes i Klubben om aftenen. Her kunne foregå mange morsomme og spændende ting. Boghandler O. Wroblewski fortæller således i sine erindringer fra årene 1852-57 om "Roeskilde Klub", at her kom byens agtværdige borgere om aftenen.

"Om Formiddagen kunde det en sjælden Gang hænde, at man i Forbigaaende faldt derind

Fig. 20. Her ses Inger og Søren Borch (Stændertorvet 2) samt deres børn Sophie og Anders (se fig. 12), malet af Ingers søn fra første ægteskab: prof. Jacob Kornerup. På væggen er der også fire fugleskydningsskiver, den største er Søren Borchs fra 1847. (Fot. Henrik Clausen, 1962, RM).¹⁰⁾

for at kigge lidt i de nyeste københavnske Blade og drikke en Kop Kaffé. Men om Aftenen kunde der være ret livligt. I den første Stue fandtes et godt Billiard, der flittigt benyttedes af unge Købmænd og Retsbetjente, og i Værelserne indenfor dyrkede man Skakspillet og Kortspil som foregik under den dybeste Tavshed og Agtpaagivenhed af de Spillende. Men ellers var det Lhombre eller Whistpartier, hvor det gik livligere til ved lystig Tale og Bægerklang, medens en tung Tobaksskybølgede under Loftet i en Stue, der ofte rummede

20 - 30 Mennesker og jævnlig sad disse samlede til Kl. 12 - 1 om Natten."⁹⁾

Klublokalerne var kun for mænd, men klubben afholdt mange arrangementer for både mænd og kvinder. I 1840'erne var Klubben særdeles aktiv og arrangerede om vinteren flere baller, maskarader og koncerter på hotel "Prindsen". Om sommeren samledes man på forlystelsesetablisementet "Trægården" ved Skt. Ibs Kirke. I Roes-

kilde Avis 1844 meddeles, at fredag d. 17. maj begynder Klubbens "Sommerforsamlinger". De finder sted hver mandag, onsdag og fredag kl. 7.¹¹⁾ - Fra 1834 til 1848 medførte Stænderforsamlingerne endvidere øget selskabelighed i byen. Der opførtes skuespil samt arrangeredes fester og koncerter for de stænderdeputerede,¹²⁾ og det er helt givet, at byens tre store gamle købmandsfamilier Kornerup, Borch og Brønniche var med til disse arrangementer, og det er også sikkert, at Søren Borch var medarrangør. Hans hjem var centrum for megen social aktivitet, og var der ikke plads hjemme, blev festen holdt på "Prindsen", f.eks. efter storslåede kanefarter med over 60 personer.

Også i Fugleskydningsselskabet var Søren Borch og de andre købmænd i Roskilde aktive. Borch blev fuglekonge to gange, i 1842 og 1847 (se fig. 20). Fugleskydningsselskabet var ren og skær fornøjelse: noget skydning, masser af god mad og rigeligt med herlig vin. Men mon ikke der også blev ført nogle lokalpolitiske diskussioner samt snak om økonomi og handel? I andre købstæder var Klubben og Fugleskydningsselskabet også samlingssted for bl.a. byens købmænd. Et andet mødested kunne være den lokale kegleklub (se fig. 21), eller handelsstandsforeningen, som blev oprettet omkring næringslovens vedtagelse i 1857. Bank- og sparekassebestyrelser, byrådsmøder og i slutningen af århundredet slakteribestyrelserne var også steder, hvor 1800-tallets provinskøbmænd samledes.

I afsnittet "Til tjeneste" fortælles videre om storkøbmandens arbejde i det daglige. Her vil vi slutte dette afsnit med en historie om Søren Borch, der viser, hvordan nogle købmænd forstod at gøre lykke i deres by.

Fig. 21. Storkøbmand Hans Jacob Kornerup (1826-1902) ejede gården i Ringstedgade 15 i Roskilde. Her er han forevigt som keglespiller omkring 1880. (Fot. fra Jul i Roskilde, 1939).

Den tidligere omtalte boghandler Wroblewski fortæller videre i sine erindringer, om hvorledes folk i Roskilde blev meget bange, da koleraen i 1850'erne "bortrev" en halv snes mennesker i byen.

"Dette satte Skræk i Blodet hos samtlige ængstelige Sjæle i det ganske Borgerskab. Og da det saa saadan ganske i sin Almindelighed blev Anbefalet (af Dr. Snaps, en af byens læger, der ikke uden grund havde sit tilnavn), at holde Maven varm og dette navnlig ypperlig lod sig praktisere ved at drikke Portvin, ja, saa var det, at Agent Søren Borchs i forvejen godt kjendte meget mørke Portvin gjorde en aldeles fænomenal Lykke..."¹³⁾

Købmandsmadammen

Dette ord optræder ofte i 1800-tallets litteratur om den mellemstore eller om storkøbmandens hustru. I arkivalier fra 1700-

tallet og begyndelsen af 1800-tallet benævnes hun lidt finere som "Madame", hvis hun var enke efter en storkøbmand. Omkring 1900 bliver det almindeligt blandt de fineste familier at bruge betegnelsen: Frue. - Men hvad hun end kaldtes, så er det karakteristisk, at hun er skildret meget lidt i litteraturen. Der fokuseres på købmanden, også selvom enker ofte overtog deres afdøde mands virksomhed og herefter udførte både en købmands og en købmandsmadammes arbejde.¹⁴⁾

Fig. 22. Anne Margrethe Kornerup (1798 - 1864) var købmandsmadam i gården i Ringstedgade 15. "Hun var en temmelig 'svær' Kone, men livlig i sine bevægelser og i stadig Virksomhed." Hun interesserede sig for musik og lagde vægt på, at hendes børn fik frisk luft. (Fot. Jul i Roskilde, 1950).

Det var ikke små-husholdninger, storkøbmandens kone havde ansvaret for. I Roskildes store gårde boede der i 1845 følgende personer, der fik kost, logi og vask: Stændertorvet 2, (familien Borch) 25 personer, Algade 12 (Borch) 29 personer, - Algade 15, (Kornerup/Lindhard) 22 personer, og i Ringstedgade 15 (Kornerup) 31 personer.¹⁵⁾ - Wald. Kornerup fortæller i sine erindringer: "Hvad der blev fortæret Aaret rundt i disse Gaarde, maae have været ganske enormt".¹⁶⁾ Dertil kom så selskabsmiddagene, hvor vi alene fra beskrivelsen af Søren Borchs fødselsdagsselskaber bliver klar over, at ikke enhver kvinde lige kunne springe ind og være den perfekte købmandskone.¹⁷⁾

At forberede måltiderne, til daglig og til fest, må således have taget tid og stillet krav om overblik og organiseringstalent. Men også "pasningen" af tøj og linned var krævende. Dengang var det i gårdene nødvendigt med store mængder linned til både folkene og familien, for som Sophie Kornerup fortæller: "Hjemme vaskede vi kun to Gange om Aaret, men saa var det ogsaa en god Vask!" Bl.a. 40 duge og 80 lagener var der med hver gang.¹⁸⁾ - Tit var vasken dog så stor, at man måtte køre den i hestevogn fra Roskilde til åerne ved Lejre og Genvininge for at få den ordentligt gennemskyllet.

Med til hverdagens arbejde hørte selvfølgelig også børneopdragelse. Kvinderne var ofte gravide i Roskildes købmandsfamilier i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Så falder børnetallet, og i vort århundrede har det hos købmænd i Roskilde ligget på et par stykker. Men omkring 1800 var 9, 12 og 15 børn almindeligt, og dertil skal lægges aborter (der ikke blev registreret i myndighedernes papirer) plus

de tidligt døde børn. Det vil sige, kvinderne har været gravide flere gange, end det umiddelbart fremgår, når man blot ser på børneflokkene.

Selvom det i 1800-tallet ikke var almindeligt at tage sig af sine børn på samme måde som idag, så fremgår det dog af litteraturen fra Roskilde, at købmandsmadammene tog sig tid til at køre tur til Boserup skov, Herthadalen ved Lejre og andre naturskønne steder med deres børn. De arrangerede juleballer for børnene og andre former for selskabelighed f.eks. kanefarter. Men det er karakteristisk, at vi her er inde på områder: kvindens arbejde og børns hverdag, hvor de historiske kilder ikke flyder så rigeligt.

Fritid som i dag fandtes jo ikke dengang, så turene ud i Roskildes omegn er nok gledet naturligt ind i hverdagen, når vejret var godt, eller man tog afsted om søndagen. Andre former for natur- og "fritids"-oplevelser, som det er svært at få noget at vide om, - men som kvinder deltog i, er: badning. Emnet er næsten mørklagt på trods af Roskilde Fjords dengang lidet forurenet og sikkert indbydende vand. Men lidt ved vi da. Det fortælles således, at overklassens unge piger, omkring 1810,

"naar de paa en hed Sommerdag fik Lyst til et køligt Bad, gik, uden at tale om deres Hensigt, ud til Boserup Skov, fandt en Vig ved Stranden, hvor de mente sig godt skjult, og boltrede sig dér i Bølgerne. Men naar de kom tilbage til Byen, talte de ikke til nogen om, hvad de havde foretaget sig. Det skulde være en dyb Hemmelighed, at de havde badet".¹⁹⁾

- Var der andre, der også listede sig ud i skoven og ned til stranden?

I 1830'erne blev det imidlertid muligt mere offentligt at tage et bad i fjorden. I Roeskilde Avis stod følgende herom i

1834: "Søndag d. 18. Maj åbnes Adgangen til Badeanstalten. Prisen er som i fjor 12 Skilling for hvert Bad, Børn det halve. Man antages højst at bade en time". For at "forebygge Collision" mellem mænd og kvinder, havde damerne adgang hver mandag, onsdag og fredag formiddag fra kl. 5 til kl. 11, og det garanteres, at der i disse timer ikke kommer nogen mandsperson på badeanstalten. Og endelig står der: "Billetter kan kjøbes i Søren Borchs Butik."²⁰⁾

Når nu den gode Søren Borch solgte disse billetter, ja, så er det også nærliggende at forestille sig, at familiens medlemmer benyttede sig af badetilbudet og tog sig en svømmetur. Hvorfor ikke?

Noget andet, der lå købmandsmadammen på sinde var at påvirke de unge døtre til en god smag. Således fortælles, at Kornerupperne i 1800-tallet ofte kørte til København "for at komplettere deres Garderope" og gå i Det kgl. Teater. De gjorde store indkøb hos byens "første Kræmmere" og galanterihandlere og var gode betalere, fortæller Wald. Kornerup. Og det berettes, at i 1860'erne købte de stads-kjoler af sort eller changeret silke med frynser, tønderkniplingskraver og silkemantiller besat med fløj og frynser. Dertil bar de gullige eller lyslilla handsker, passende til dragten.²¹⁾

Tøjet i Roskilde var åbenbart ikke fint og moderne nok, og i København kunne man også få lidt kultur med i form af de nyeste forestillinger på Det kgl. Teater. Men også hjemme i Roskilde tog købmandens hustru sig ofte af det kulturelle. I gården på Stændertorvet 2 var der stor interesse for malerkunst. Inger Borch (se fig. 15 og 20) tegnede selv og inspirerede sønnen Jacob Kornerup (efternavnet stammer fra hendes første ægteskab) til en kunstnerisk,

Fig. 23. Emilie Madsen (1823 - 99) var gift med Niels Madsen. De havde en mellemstor gård (fig. 3), og fru Madsen tog nu og da på indkøbs- og teaterture til København. Hun holdt af musik og sang, og to af døtrene blev lærere i disse fag. (Fot. omkr. 1860).²²⁾

ikke-materiel karriere. Hvilket han bestemt også fik.

Også barnebarnet, den senere billedhugger Elna Borch har fået støtte og opmuntning fra sin mormor, Inger Borch. Som tidligere nævnt var der endvidere i hjemmet på Stændertorvet 2 mange gamle møbler, og væggene var fyldt med datidens bedste kunst. Det var også helt naturligt, at ovennævnte Elna Borch og hendes søskende (se fig. 14) læste bøger og spillede klassiske stykker på deres dukketeater.

Det har derfor været helt i Inger Borchs ånd at modtage H. C. Andersen i hjemmet. Det skete i 1860'erne, da digteren besøgte hendes søn, Jacob Kornerup. Til lejligh-

heden havde hun iført sig sin fineste sorte silkekjole, og lod ikke tjenestepigerne byde H. C. Andersen vinen, nej, hun bød selv digteren de gamle, grønne familieglas.

Vi ved for lidt om storkøbmandens hustru til at kunne generalisere for provinsen som helhed. Men i Roskilde har hun ønsket stil over sit liv, har interesseret sig for teater og kunst, sang og musik, og det synes derfor helt rimeligt at karakterisere en kvinde som Inger Borch som en "kulturbærer". Provinskøbmændene var i de fleste købstæder organiseret i klubber eller laug. Var deres hustruer også "organiseret" under en eller anden form? Vi ved det ikke. Kilderne tier. Men det behøver ikke at betyde, at madammerne ikke jævnligt kom sammen for at udveksle tanker og synspunkter. Det kunne ske ved fødsler, ved kvindegilderne efter fødsler, på turene ud i Roskildes omegn, på teater- og indkøbsturene til København eller ved den almindelige selskabelighed.

Hvordan levede medarbejderne?

"Er der noget, Købmænd ikke gerne vil saa er det at lukke deres Butik!"²³⁾ Og det fik medarbejderne at mærke, fremgår det af en del erindringer. P. A. Schram, der fra 1850'erne til 90'erne, havde en mellemstor købmandsgård i Roskilde, fortæller, at han i de "seks Aar han var i Lære hos Agent Anders Borch i Algade 12, i et helt Aar ikke kom uden for Gaardens Port."²⁴⁾

Og Peder Kornerup rømte som 14-årig fra sin principal i Roskilde. Han var led og ked af pukleriet, - men vendte dog tilbage, og i 1750 købte han som 25-årig den store gård på Stændertorvet 2. Han og hans ægtefæller blev herefter grundlæggere af Kornerup-dynastiet.

Ja, pukleri var der, og mange skulle der

til for at få en stor købmandsgård til at fungere, både faste medarbejdere, der boede i gården, og sæsonarbejdere til høst og tærskning (se s. 60 vedr. antal beboere i købmandsgårdene).

Der var to store grupper af medarbejdere i alle disse gårde: tjenestefolkene og handelspersonalet. Men fra slutningen af 1800-tallet kom en ny "personalegruppe" til, nemlig kontorfolkene.

Her vil jeg først og fremmest beskrive tjenestekarlenes og -pigernes forhold i 1800-tallet, bydrengens arbejde i 1920'erne og kassedamens, senere bogholderens funktioner i 1930'erne. De øvrige medar-

Fig. 24. Her ses kusk og tjener i Stændertorvet 2 omkring 1886. (Tegning Elna Borch, RM).

bejdere er beskrevet i artikler om Lützhøfts gård, i min artikel i ROMU 1986 og i min bog om Djalma Lunds gård.²⁵⁾

Tjenestefolkene

Billedhuggeren Elna Borch (1869-1950) tegnede som ung pige tjenestefolkene i barndomshjemmet på Stændertorvet 2 (se fig. 24, 26 og 30), og hendes tegninger viser en klar rangforskel. Man ser det straks på deres påklædning, holdning i ryggen, udtryk i ansigtet og vel også på flasken i hånden eller i lommen. Den ranke kusk og tjener i fin "uniform" var så absolut overklassen, derefter kom brænderikarlen og

Fig. 25. Avlskarl, Stændertorvet 2. (Tegning, J. Kornerup, 1853, RM).

Fig. 26. Henrik Nielsen, daglejer i Stændertorvet 2. (Tegning, Elna Borch, 1886, RM).

maltgøreren. Begge havde mere eller mindre indsigt i at fremtrylle livseleksir, og det kunne ikke alle og enhver. Så kom gartneren, dernæst gårdskarlene og de øvrige avlskarle. Nederst stod daglejerne, ja, allernederst stod vel altnulig-manden, som kom og gik til hånde og fik lidt mad derfor. Han kunne også fungere som "sækkemand". I Kroghs gård i Skomagergade i Roskilde (se fig. 5 og 23) sad i 1860'erne og 70'erne netop sådan en sækkemand på et af de mørke kornlofter. Han reparerede sækkene, som bønderne lånte af købmanden.²⁶⁾

Som tidligere nævnt var der usynlige grænser for, hvor de forskellige medarbejdere måtte færdes. Handelspersonalet arbejdede jo i kramboden/butikken i forhuset, sov der og kom allernådigst ind i købmandens stuer for at spise. Dette sidste forhold ophørte i begyndelsen af 1900-tallet.

Familien Borchs kusk og tjener (se fig. 24) arbejdede og sov også i nærheden af købmandens bolig. Men resten af de mandlige tjenestefolk sov i gården som regel i forbindelse med hestestaldene, så de fik lidt varme herfra. Ellers er der enslydende beskrivelser af, hvordan kulden gik gennem marv og ben og gav karlene store frostsår på hænder og ører. Vask blev det under disse omstændigheder heller ikke til meget af.

Karlene lå bunket sammen i små rum, to og to i hver seng, ofte i to etager over hinanden. "Storkereder" kaldte man dem i Roskilde.²⁷⁾ Et par kister til de få ejendele har der vel også stået i karlekamrene, ellers var disse rum først og fremmest kendetegnet ved stanken fra hestestaldene og sved fra mennesker, der sled dagen lang.

Fritid?, ferie? Det var der ikke noget af. Ferieloven kom først i 1938, og begrebet fritid kendtes faktisk ikke for tjenestefolk. Dog kan man af litteraturen se, at det var ret udbredt, at det mandlige tyende spillede kort om aftenen ved langbordet i kramboden omkring højtiderne. Således fortælles fra Lunds store gård i Kalundborg fra 1840'erne:

"Om Aftenen før de store Højtider fik Alle Folkene Punch og Æbleskiver. Alle, baade Piger og Karle, samledes da i Kølestuen (kramboden) og spillede Kort i forskellige Hold. De mest yndede Spil var: Brus, Firkort og Sorteper. Der spilledes aldrig om Penge, men alligevel var alle

stærkt interesserede. Regnskabet førtes paa Bordpladen med et Stykke Kridt, og til Udviskning af Beter og Streger anvendtes en Æbleskive, som bagefter fortæredes."²⁸⁾

Nu og da skete det også, at en person blev henrettet i en købstad. Det var sjældent og derfor i høj grad et tilløbsstykke. Har købmandens folk fået lov at overvære henrettelser?. Har nogen af dem uden forlov set deres snit til at stikke af til Galgebakken?, f.eks. da Ane Rasmusdatter blev henrettet d. 11. marts 1833 "for begangen Mordbrand i Vindinge" (sydøst for Roskilde).²⁹⁾

Litteraturen beretter ikke herom, men der er meget kilderne ikke fortæller om tyende, meget som alligevel må være sket! - Derimod står det helt klart, at på torve- og markedsdage var der så travlt i købmandsgårdene, at alle måtte være på deres plads, hvor tiltrækkende gøglet end kunne være.

Tjenestepigerne

Centrum for disse pigers liv var det store køkken. Her var åbent ildsted indtil midten af 1800-tallet, og væggene var "tæt behængt med Kobberkar i alle Størrelser og Former". Men derudover færdedes pigerne dagligt på gårdspladserne, når de skulle hente vand ved brønden, og når de to gange dagligt i sommerhalvåret kørte med mælkevognen ud i marken for at malke.³⁰⁾ Om sommeren skulle der også gøres rent og vartes op i havestuen, der lå over gården modsat forhuset (se grundplanen s. 95), samt i lysthuset, så pigerne har ikke helt været lukket inde i forhuset. - Om tjenestepigernes arbejde og livssituation kan man læse videre i min bog om Djalma Lunds købmandsgård.

På fig. 27 ses gårdsiden af forhuset til en af Roskildes store købmandsgårde: Algade 15. I 1700-tallet residerede den rige

Fig. 27. I Algade 15 i Roskilde lå Kornerup-Lindhards store købmandsgård. Her ses forhusets gårdside med bindingsværk fra 1600-tallet. Det er heldigvis bevaret idag. Om tjenestepigerne i denne gård fortælles i teksten. (Fot. Kr. Hude, ca. 1899, RM).

Boas Larsen her, men fra 1789 til 1863 hed købmændene Kornerup-Lindhard. Billedet rummer centret for tjenestepigernes liv. 1. sal i forhuset var en del af købmandsfamiliens bolig, og til højre for porten lå butikken, dernæst indgangsdøren til denne og så to vinduer ind til folkestuen. Her spiste karlene i midten af 1800-tallet, og pigerne bragte dem maden, og her sov to af pigerne, mens "andre 2 sov i en slags Alkove i "Kjælderer" med Adgang fra Folkestuen."³¹ Døren til højre i den hvide bygning fører ind til det store køkken. Til venstre lå i 1840'erne en bindingsværksbygning med kornlofter, røggkammer (til røg-

varer), grynkammer samt rullestue, og her var et kammer, der lige kunne rumme pigernes kister. De var blå- og grønmaled med blomsterkranse.

Pigerne havde således ikke noget sted, hvor de kunne opholde sig alene, intet privatliv, ja, man kendte slet ikke dette begreb for 150 år siden. Indtil ca. 1850 sov pigerne i provinsens købmandsgårde i "Køllestuen", d.v.s. kramboden, eventuelt i køkkenet (se fig. 28), eller tilfældige steder, f.eks.: "pigerne sov i spartanske alkover under trappen op til første sal". Fra midten af 1800-tallet blev der imidlertid indrettet folkestuer i købstædernes købmandsgår-

Fig. 28. Tjenestepigens seng i køkkenet, ca. 1800. Om dagen ligner det en kommode, om aftenen trækker pigen det ene endestykke ud, - og så kan hun gå til køjs. (Fot. Flemming Rasmussen, RM, 1990, optaget i Den gl. By i Århus).

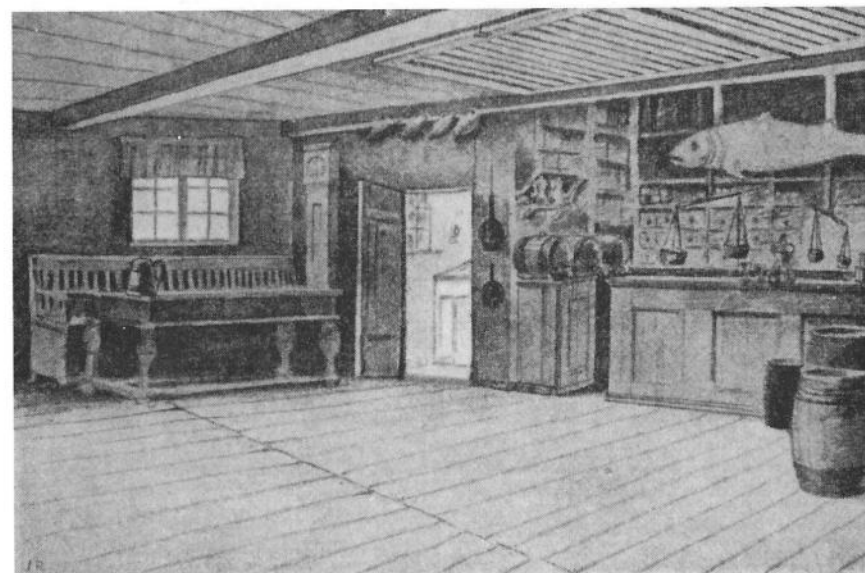

Fig. 29. Pigerne sov to og to i slagbænke i kramboden, fortæller Johan Rohde fra en købmandsgård i Randers. Her ses en af bænken. (Tegning Johan Rohde, tid: ca 1850).⁴⁰

de, og herefter sov pigerne i disse rum, indtil det blev almindeligt med egentlige pigekamre i slutningen af århundredet.

Det var jo skik, at tjenestefolkene samledes ved langbordet i kramboden om aftenen. Karlene lavede forskelligt husflidsarbejde, eller hjalp måske madmoder med opgaver, - hvis de kunne holde sig vågne!, - og pigerne kartede og spandt. Men kl. 22 gik man til køjs.

Herom fortæller Ole Lund fra sine forældres købmandsgård i Kalundborg, - tiden er 1840'erne:

"Naar Klokken slog 10, var det Sengetid. Pigerne satte Rok og Hasp til Side, slog Slagbænkene ned og redte Sengene. Afklædningen begyndte, endnu inden Mandfolkene havde fået samlet deres Sager. En eller anden vims Terne var allerede krøbet under Dynen, og de andre stod i bar Særk henne bag Køllen (det store åbne

ildsted), blufærdigt afventende det sidste Mandfolks Bortgang. Saa Lyset ud og paa Hovedet i Fjerene. Det faldt ikke noget Menneske ind, at der kunde være noget upassende og anstødeligt ved alt dette. Sæderne var den Gang mere primitive og paradisiske end nu om Stunder."³²

I Roskildes købmandsgårde kom de fleste tjenestepiger fra omegnen, og der var 3-4 piger i de store gårde i 1800-tallet samt en husjomfru. Men når vi kommer op omkring 1900 falder antallet af piger og begrebet husjomfru eksisterer ikke mere. I de mellemstore gårde var det nu også almindeligt, at købmandens hustru deltog mere i selve arbejdet. Således fortæller forfatteren Peter Freuchen om sit barndomshjem i Nykøbing Falster omkring 1900:

"Mor var selv meget flittig. Men der var også nok at gøre og tage vare på. En gang om måneden kom to vaskekoner, Døve-Stine og Maren. Af-

tenen forud ordnede mor vasketøj, der til dagligt blev opbevaret i en mægtig kurv oppe på loftet, (der var syv børn, tre piger, "de unge mennesker" = handelspersonalet samt købmandsparret). Vaskekonerne var der i to dage, og nede i vaskekælderens stod alt i røg og damp. Karlene stod til rådighed for konerne med at hælde vand ud af karrene, fyre i vaskekedlen og bære tøj ud. Mor vaskede aldrig selv, men hun hængte tøj op.³³⁾

Også i Lützhøfts købmandsgård i Roskilde havde købmandens kone nok at gøre omkring 1920. Det hedder:

"Fru Petersen stod for arbejdet i husholdningen, som omfattede madlavning, rengøring og vask af tøj og linned til familien og de ansatte, ca. 20 personer. Til at hjælpe sig med dette arbejde havde hun kokkepige og barnepige, vaskekone 1-2 dage om måneden og sy pige i ca. 14 dage ad gangen 1-2 gange årligt."³⁴⁾

Fig. 30. Pige bærer morgenkaffe til Elna Borchs forældre i købmandsgården Stændertorvet 2 i Roskilde. (Tegning, Elna Borch, 1885, RM).

Som afslutning på dette afsnit ville jeg gerne have vist et billede af en typisk tjenestepige fra en købmandsgård i provinsen. Jeg har imidlertid ikke kunnet finde noget. Det nærmeste vi kan komme, er Elna Borchs realistiske tegning fra 1885 af en pige, der bærer morgenkaffe til købmandsfamilien. Vi må dog formode, at de fleste piger har været mere trinde og muntre at se på!

Bydrengen

Fra 1908 var det etatsråd Emil Matthissen, der var købmand i *Algade 12*. Han var en malerisk person og ret populær i byen og blandt omegnens bønder. Han deltog livligt i byrådets møder og "havde saa mange Hverv og Bestillinger, at det næsten vil være uoverkommeligt at nævne dem."³⁵⁾

Kort sagt alle kendte etatsråden og hilste med stor ærbødighed på ham. Ja, pålidelige kilder hævder, at den meget omtalte antikvitethandler Møllerup, (måske identisk med Tummelumsen fra Gustav Wieds "Livsens Ondskab") hilste særligt agtpagivende, når han mødte Matthissen. Almindeligvis blev Møllerups kasket ikke ført ud i en større bue end til skulderhøjde. Men var det biskoppen eller etatsråden han mødte, så røg kasketten helt ned i knæhøjde!³⁶⁾

I 1925 havde Emil Matthissen brug for en bydreng og satte derfor en annonce i avisen. Den læste 14-årige Gordon Rasmussen og hans mor, og de begav sig hen på etatsrådets kontor. Gordon blev ansat, og det blev starten på mange års godt arbejde i købmandsgården i Algade 12. Først i 1957 ophørte ansættelsen, og det følgende bygger på netop Gordon Rasmussens beretning, som jeg hermed takker hjerteligt for.

Fig. 31. I 1860'erne var Borchernes gamle forhus i Algade 12 revet ned og erstattet af et stort 2-etagers hus mod gaden. Her ses en del af bygningen, og her havde Gordon Rasmussen sin daglige gang fra 1925 til 1958. (se også fig. 19. Fot. Kr. Hude, omkr. 1900, RLA).

Fig. 32. Sådan så den 14-årige bydreng Gordon Rasmussen ud. (Fot. ca. 1925, tilhører Gordon Rasmussen).

Der var to bydrengene hos Matthissen, og de havde nok at gøre med at cykle ud med varer, rydde op, holde orden, pumpe petroleum, feje på lager og i butik, vaske gulve i butikken om lørdagen og ellers hjælpe til med alt forefaldende arbejde. Ledige stunder kendtes ikke. - Op mod jul var der ekstra meget arbejde. I forhuset var der en folkestue, hvor personalet spiste, og her sad de to bydreng og yngste lærling og pillede stilkene af konfektrosiner. De kom i store klaser, og selvom de var fedtede, var de jo også fristende, så når Matthissens søn Axel kom forbi, sagde han for sjov: Fløjt drenge, - fløjt! (de kunne jo ikke både spise og fløjte).

Det var også julearbejde at skille sammenklæbte dadler og figer. Disse frugter kom i store klaser på 35 kg, og Gordon

måtte lægge kræfterne i og bruge et brækjern for at skille dem ad. Dadlerne kostede 18 øre pundet og fignerne 22 øre. Der var så meget at lave, at medarbejderne ofte måtte arbejde til klokken 24, ja, helt til 2,30 om natten de sidste 3-4 uger før jul, - og så skulle de endda tidligt op på arbejde om morgenen.

Det hørte også med til Gordon Rasmussens arbejde at bære koks op til etatsråden. Han boede overfor Algade 12, på første sal i en anden af Roskildes gamle købmandsgårde: Algade 15, (se fig. 27). Dette arbejde er noget Gordon Rasmussen ikke glemmer, for hver søndag gjorde købmanden

noget ekstra ud af hans "besøg". Når Gordon havde afleveret brændslet, blev han sendt over gaden for at købe et franskbrød hos bager Struer. Når så kaffe og franskbrød var sat til livs, overrakte Matthissen højtideligt Gordon 1 kr. med strengt pålæg om ikke at snole den op!, - og 1 kr. var mange penge for en bydreng dengang. Som købmandskusk fik Gordon Rasmussen omkring 1930 en ugeløn på 30 kr. for over 70 timers arbejde.

Gordon Rasmussen havde således daglig omgang med den gamle købmand, indtil han døde i 1927, og hans søn Axel overtog forretningen. Matthissen var jo ret så kraf-

tig, fortæller Gordon, vel 400 pund, så han nærmest "sejlede" afsted, når han bevægede sig. Og han var en munter mand, der ligesom Søren Borch havde glimt i øjet og en god historie i ærmet.³⁷⁾ Men der gik også ret så mange historier om etatsråden, blandt andet denne: købmanden var jo meget glad for mad, og da han en dag var på besøg hos en af egnens proprietærer, kom denne ordveksling, da de to på vej over gårdspladsen så nogle fuldfede gæs. Proprietæren: Det er da nogle dejlige fugle. EM: Nej, - proprietæren: Hvorfor ikke?, - EM: En gås er for meget til een person, men for lidt til to!

Fra 1928 blev Gordon Rasmussen som nævnt købmandskusk. Han skulle nu hver dag, også søndag, passe to køreheste, samt køre ud med varer i det nordlige Roskilde og Veddelev, Himmelev Mark og Marbjerg m.m. Også til Lindholm gods vest for Roskilde gik turen tit med vognen fyldt med varer. Ganske langsomt blev det også til, at Gordon fik ansvaret for hele støbegodsafdelingen i købmandsgården. Arbejdet bestod i at hente støbegods på banen og sætte de meget tunge dele fra kakkellovne, kaminer, komfurer, gruekedler og staldvinduer på lager, - skille dem ad igen, når de var

Fig. 34. "Emil i profil" - kunne man passende kalde denne silhouet af Matthissen. (Klippet af Kirsten Wiwel, se Jul i Roskilde 1947).

købt og køre delene ud til kunderne for atter en gang at samle dem på deres blivende sted. Dette arbejde udførte han til alles store tilfredshed indtil 1957. Så tog han springet og blev selvstændig med et støbegodssalg, da Axel Matthissens forretning ophørte.

Fig. 35. Som kusk kørte Gordon Rasmussen ud med varer fra 1928. Her er han ved Sophie Madsens hjem for psykotiske børn i Himmelev. Billedet er uklart, men Gordon står foran hesten. (Fot. omkr. 1930, tilhører Gordon Rasmussen, Roskilde).

Fig. 33. Forhuset i Algade 12 set fra gårdspladsen. Der var petroleumskælder i pakhuset til højre, og her har Gordon Rasmussen pumpet hundredvis af liter i flasker og dunke. Endnu i 20'erne var her en gårdskarl, og på torvedage kunne der være op til 35 bøndervogne i gården. Hele gården blev desværre revet ned i 1970-71. (Fot. Kr. Hude, 1890'erne, RLA).

Fra kassedame til bogholder

Iført en sortskinnende atlaske kittel med ulastelig hvid krave og ditto ærmeopslag sad kassedamen i 1929 nok så net på sin plads i byens absolut fineste købmandsforretning på Stændertorvet 2 (se fig. 2, 16 og 17). Denne store købmandsgård videreførtes jo indtil 1962 blot tilpasset de ændrede tider, og noget af det nye i vort århundrede var, at man havde kassedame, bogholder og kontordame. - Fra 1929 hed kassedamen Ellen Christensen (f. 1912, g. Hershøj 1941, se fig. 36). I 1 1/2 år sad hun her i forretningen. Derefter flyttede hun ind i kontoret bag butikken som bogholder for

købmand Jacobsen, den ene af de to ejere af "Jacobsen og Leegaard", som firmaet nu hed. Det var en central post, hvor Ellen Hershøj fik indblik i mange ting, og her arbejdede hun til 1944. Ellen Hershøj har været meget behjælpelig med mange oplysninger og fotografier, og det skal hun have en oprigtig tak for.

I 1941 havde "Jacobsen og Leegaard" 25 års jubilæum, og der var da ansat ca. 40 personer i firmaet. De to svogre havde forstået at klare skærene for en stor købmandsgård, for gården dækkede endnu i 40'erne ca. to tdl. i Roskildes centrum og mange af de gamle bygninger var bevaret.

Fig. 36. Her ses butikspersonalet i Stændertorvet 2 i begyndelsen af 1940'erne. To kommisser er dog fraværende, de skulle passe arbejdet! Fra venstre: en rank commis, så kassedamen, dernæst tre vandkæmmede lærlinge i hvide kitler, bagved en bydreng og så købmanskarl og chauffør Laurits Hansen. Yderst bogholder Ellen Hershøj. (Fot. Ellen Hershøj, Roskilde).

W. P. Jacobsen stod for kolonial, delikatesser, vin og brændselsforretningen (med eget kontor), og C. W. Leegaard var leder af produktforretningen (forhandling af jern, klude, ben og flasker), støbegodsafdelingen samt salg af landbrugsmaskiner. På kontoret havde Leegaard en bogholder og en kontordame.

Da Ellen Hershøj blev ansat i 1929, fik hun 50 kr. om måneden, og det steg langsomt til 190 kr. Som bogholder fik hun dog 250 kr. pr. måned. Men købmand Jacobsen var også en venlig mand. En kommis fik 150 - 200 kr., og en lærling fik 35 kr. pr. måned i 30'erne. Alle var på egen kost og logi (og beklædning), og skulle i det hele taget være glade for at have arbejde i be-

tragtning af den store arbejdsløshed i mellemkrigstiden. Af samme grund købte mange også varer i små portioner, f.eks. var det ikke ualmindeligt, at folk kun købte 125 gr. kaffe plus to Richs, fortæller Ellen Hershøj.

Arbejdstiden for en kassedame var fra kl. 8 til 18, om fredagen til 20 og om lørdagen til 21. Det kunne derfor blive sent inden Ellen Hershøj nåede hjem med tog til forældrene i Tåstrup. Især i julemåneden var der tryk på og dermed lang arbejdstid. Ofte blev den 1.30 før Ellen kom fra forretningen, ja, købmanskarl Laurits Hansen siger, at han tit ikke var hjemme før ved 3-tiden om natten, der var så mange varer at køre ud. For dette overarbejde betaltes

Fig. 37. Dette var personalet i Leegaards afdeling i Stændertorvet 2. Der var en forvalter, en pladsformand, fem smede, fire montører, to arbejdsmænd, en bogholder og en kontordame. (Fot. Ellen Hershøj, beg. af 1940'erne, hos fotografen).

intet, og man vidste aldrig hvornår og hvor længe man skulle arbejde over. Dog fik alle i firmaet 25 kr. samt en pakke med købmandsvarer til juleaften.

Det var jo kassedamens arbejde at gøre kassen op, men først når rådhusuret på torvet lige udenfor havde slået seks (18,00) måtte hun gå igang. En anden af hendes opgaver var også at tage imod bestillinger pr. telefon. Forretningen havde nr. 2 og 27, og det kunne op mod jul være lange bestillinger, hvori kageopskrifter indgik. Det sidste var ikke så populært hos læringe og kommis'er.

Da Ellen Hershøj blev bogholder, fik hun eget lille bitte kontor ved siden af Jacobsen, og det arbejde blev hun vældig glad for. Det første hun gjorde om mor-

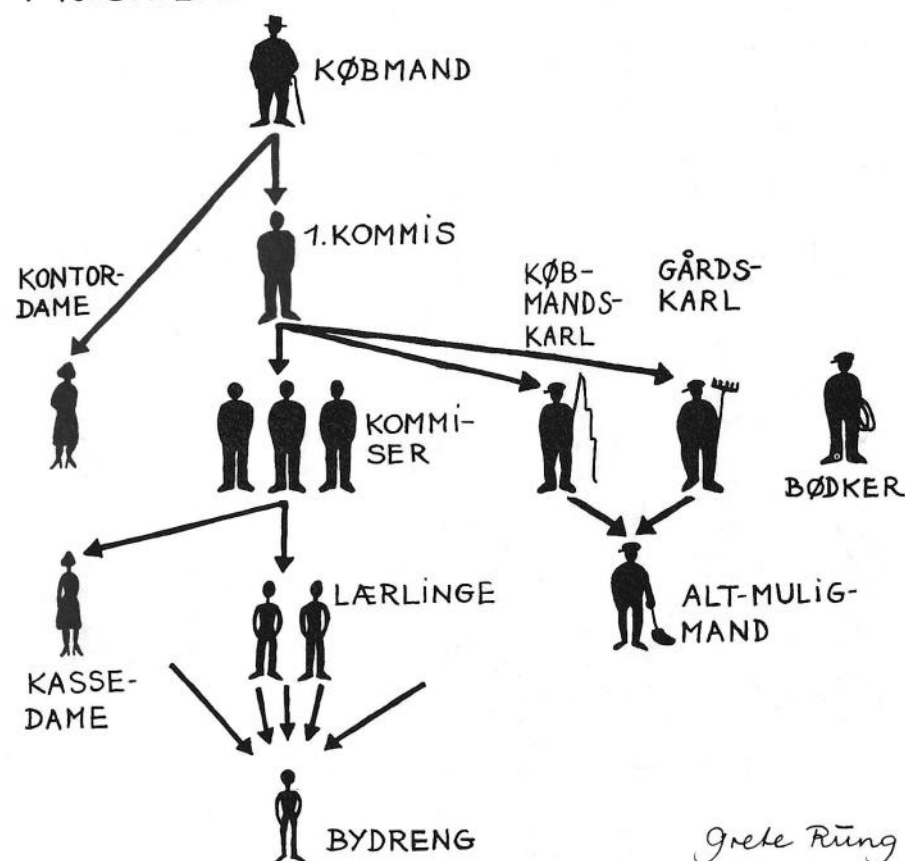
genen var at tælle hovedkassen op. Stemte pengene? - Så skulle hun ordne tasken med byttepenge til chauffør Laurits Hansen, der skulle ud med varer, - og igen om aftenen tage imod denne taske. Var der mere end 50 kr. i byttepenge, fik Laurits det overskydende i drikkepenge. - Ellen Hershøj havde også stadig arbejdet med at tage imod telefonbestillinger.

Kunderne var bønder, finere folk på landet, byens overklasse, men også en del fra Roskildes bredere lag. De købte ind i løbet af ugen, hver lørdag eller en gang om måneden, - derfor var det heller ikke usædvanligt for Laurits Hansen at skulle køre ud i oplandet med sukker og mel i 100 kg's sække.

Fig. 38. Til medarbejderne hørte også alt-mulig-mand Niels Jakob (til højre). Her ses han sammen med købmandskarl Laurits Hansen. Laurits bærer kogende vand, han skal til at skylle flasker. Hans arbejde er beskrevet i min artikel i Romu 1986. (Fot. Ellen Hershøj, beg. af 1930'erne, hos fotografen).

DE ANSATTES RANGORDEN HOS DEN ENE AF DE TO EJERE AF EN STOR KØBMANDSGÅRD I ROSKILDE I 1930

Grete Rung

Fig. 39. Købmandsgården på Stændertorvet 2 var ejet af to svogre. Skitsen viser rangordenen hos den ene, W. P. Jacobsen, der havde kolonial-, delikatesse-, vin- og brændselsafdelingerne. W.P. Jacobsen huskes iøvrigt som meget venlig og dygtig. Bødkeren havde nærmest en selvstændig lille forretning i gården. Derudover varetog den anden ejer, C. W. Leegaard, afdelingerne med landbrugsmaskiner og støbegods samt produktforretningen. Her var ansat en chauffør, fem - seks smede og et par mekanikere samt en del arbejdsmænd under ledelse af en pladsmænd. På lageret var der desuden nogle mænd til at ekspedere, og på kontoret en bogholder og en kontor-dame. Desuden sorterede tre-fire ældre kvinder gamle klude m.m. Se iøvrigt Romu 1986 side 96. (Tegning og tekst Grete Rung).

EN KASSE-DAMES DAG

I EN AF ROSKILDES
STØRSTE KØBMANDSGÅRDE
I 1930

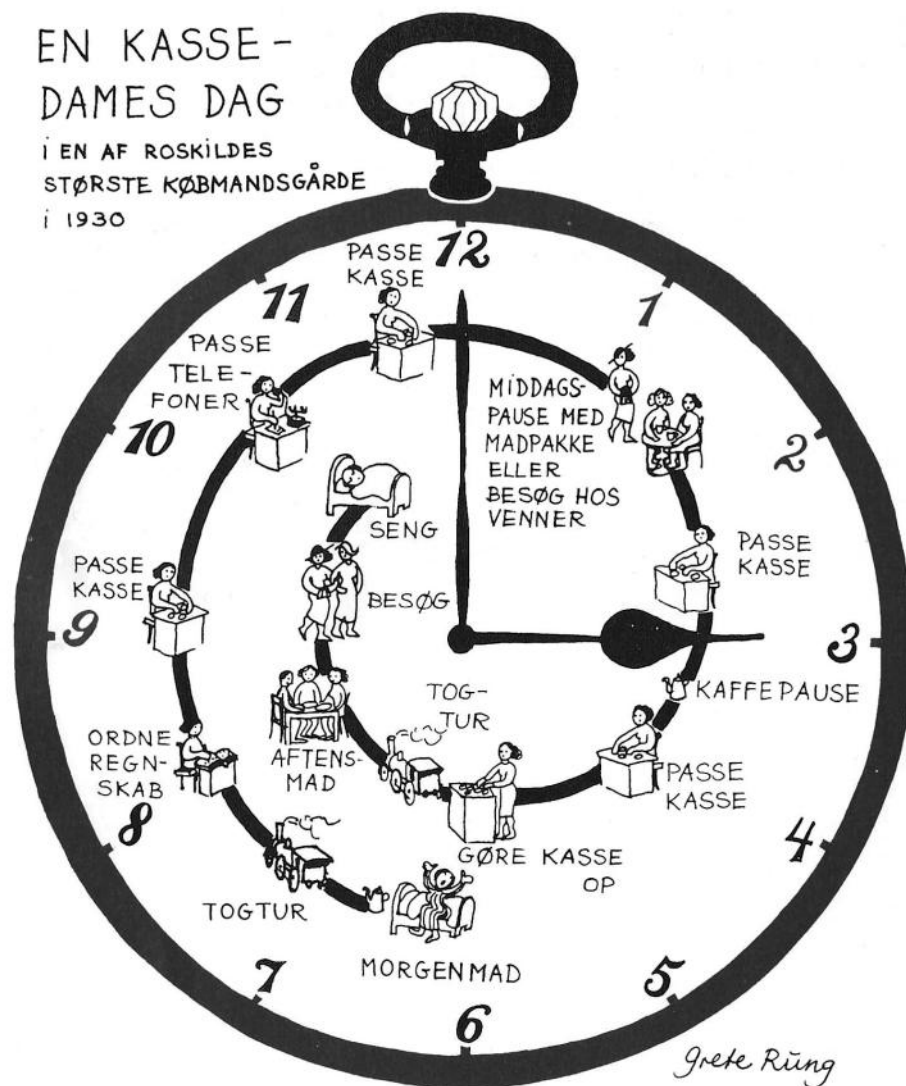

Fig. 40. Skitsen viser dagens faste arbejde og pauser samt fritid for kassedame Ellen Hershøj fra mandag til og med torsdag i købmandsgården Stændertorvet 2. Hun stod for kassen i butikken og førte regnskaber i forbindelse hermed. Desuden passede hun de to telefoner. I frokostpausen kl. 13-14 kunne hun spise sin frokost i butikken eller besøge venner i byen. Når kassen var gjort op, tog hun toget ca. 18.30 hjem til Tåstrup. Hver måned kom en revisor på besøg, og den sidste dag i hver måned skulle hun aflevere regninger til alle kunder. Derfor var der altid overarbejde sidst på måneden. (Tegning og tekst Grete Rung).

EN KASSEDAMES ARBEJDS- TID OG FRITID I UGENS LØB I EN AF ROSKILDES STØRSTE KØBMANDSGÅRDE I 1930

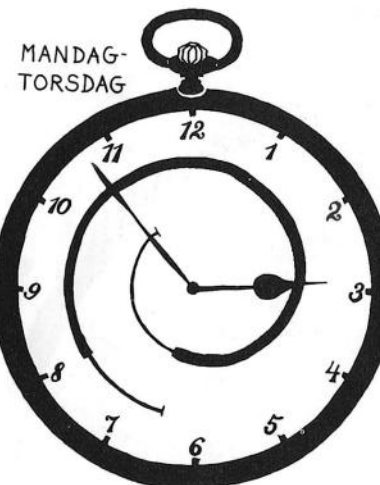

Fig. 41. Skitsen viser arbejdstid (fed streg) og fritid (tynd streg) for kassedame Ellen Hershøj i købmandsgården Stændertorvet 2. Om fredagen sluttede hendes arbejde kl. 19-20. Om lørdagen måtte hun ikke lukke kassen før kl. 21 og kunne derfor først nå toget hjem til Tåstrup kl. 22.34. I julemåneden var alle dage betydeligt længere for de ansatte. Ofte til over kl. 24 hvor der så blev budt på natmad og snaps. Ellen Hershøj plejede dog hellere at ville gøre arbejdet færdigt, men ofte var det nødvendigt at åbne vinduet for at holde sig vågen. (Tegning og tekst Grete Rung).

EN KØBMANDS- KARLS DAG

I EN AF ROSKILDES
STØRSTE KØBMANDSGÅRDE
I 1930

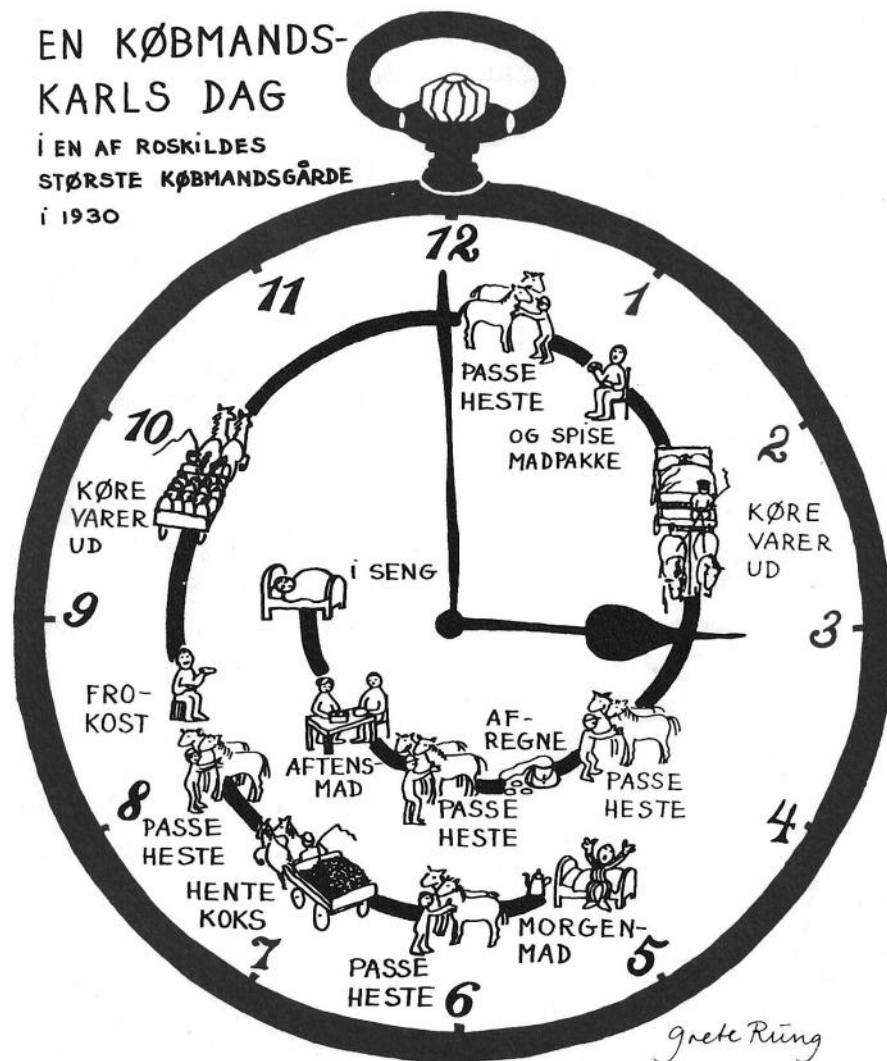

Fig. 42. Skitsen viser dagens faste arbejde og pauser samt fritid for købmandskarl Laurits Hansen fra mandag til og med torsdag i købmandsgården Stændertorvet 2. Han havde mange opgaver, men først og fremmest hentede han kul og koks på stationen og afleverede varer til den store kundekreds i omegnen. Det foregik med hestevogn, og samspillet med og det nære forhold til de to heste gjorde, at han ikke selv betegner det som arbejde f.eks. at fodre, strigle m.m. om morgenen. Derudover var der to faste arbejdsopgaver: tappe petroleum og vin. Ofte blev der tappet petroleum hver 2.-3. uge og vin hver måned. Ang. hans arbejde, se iøvrigt Romu 1986 side 93. (Tegning og tekst Grete Rung).

EN KØBMANDSKARLS ARBEJDS- TID OG FRITID I UGENS LØB I EN AF ROSKILDES STØRSTE KØBMANDSGÅRDE I 1930

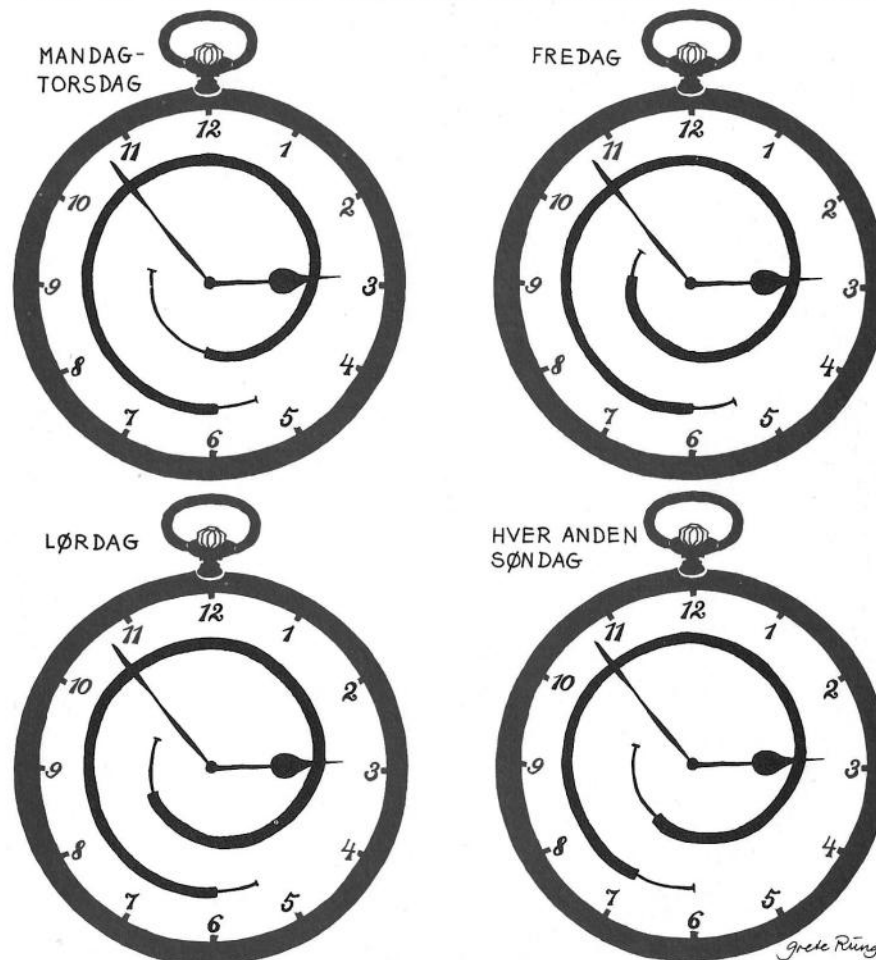

Fig. 43. Skitsen viser arbejdstid (fed streg) og fritid (tynd streg) for købmandskarl Laurits Hansen i købmandsgården Stændertorvet 2. Om fredagen og lørdagen sluttede arbejdstiden først, når arbejdet var færdigt; som regel henholdsvis ved 21/20-tiden, men ofte kl. 22.30. Om lørdagen kørte han kolonialvarer ud. Torvedagene onsdag og lørdag fik ikke indflydelse på længden af hans arbejdsdag. Laurits Hansen og gårdskarlen skiftedes til at passe hestene om søndagen. Når kunderne kom til byen, plejede de at sætte deres heste i den købmandsgård, de var kunder i. Det gjaldt også om søndagen, hvor mange bønder tog på familiebesøg i København. De vendte som regel tilbage ved 18-19-tiden, men til tider blev klokken 23-24, før købmandsgården kunne lukkes, og arbejdsdagen slutte. (Tegning og tekst Grete Rung).

Og alt hvad der blev købt, skrev Ellen Hershøj omhyggeligt ned med navn, adresse og varebetegnelse og pris. Det hele blev så talt sammen og ført i flere bøger, for ca. 50 kunder havde kontrabøger. Disse bøger blev leveret ud til folk en gang om måneden, så man kunne se, hvad man skyldte. Ellers betalte folk, når det passede. Nogle lagde med det samme penge på disken, andre betalte regelmæssigt i årets løb, og så var der dem, der måtte have et lille brev en gang imellem! - Endelig kan det nævnes, at der kom en revisor en gang om måneden for at gennemgå regnskaberne. Der var utroligt mange ting, store og

små at holde styr på, og alt blev som nævnt håndført i bøgerne.

Som afslutning på dette afsnit skal lige nævnes, at alle i butik og kontor selvfølgelig sagde De til hinanden, - kun Laurits Hansen forsøgte med større eller mindre held at sige du til lærlinge og kommis'er!

Handelens form og struktur

Hvilken hilsen er kunderne mon blevet budt velkommen med i 1700-tallets krambod? Ja, de historiske kilder er ikke eventyrligt meddelsomme, så læseren har faktisk frit slag, - gæt engang! - Men fra sidste halvdel af 1800-tallet og op til vor tid kun-

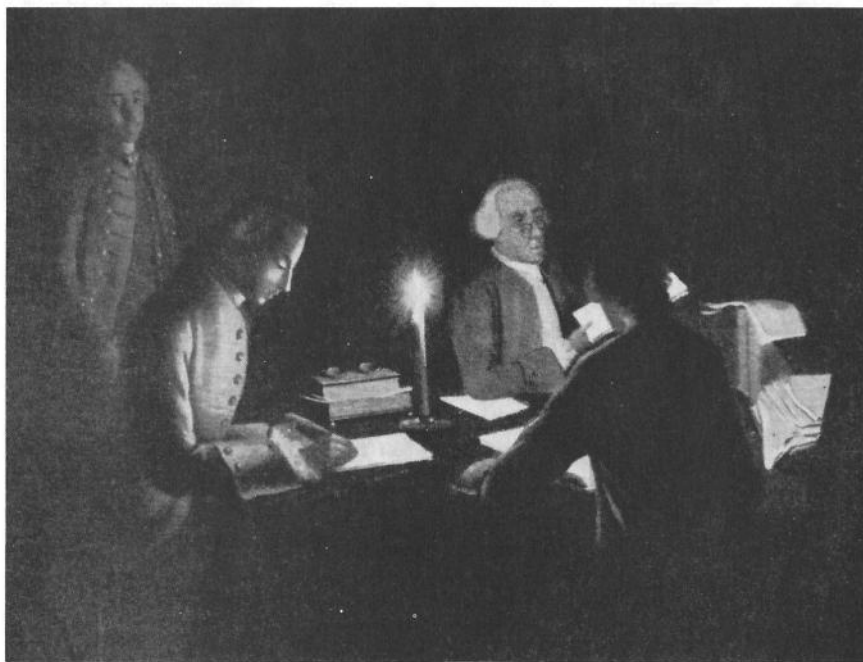

Fig. 44. Denne aften scene i købmandens kontor er fra omkring 1750. Nye ordrer gives til krambodsvenden, breve dikteres og regnskabet gøres op. Skriveredskaberne var gåsefjer, blækhus og sandbøsse - trækpapir kendte man endnu ikke. (Maleri af Johan Hörner, Kunsthist. Pladearkiv, Charlottenborg).

Fig. 45. Storkøbmand C. F. Hage, Stege og hustru Christiane i kontoret. Den store tunge hovedbog er klart fremhævet, men det var nu ikke alle købmænd, der i perioden 1750-1850 førte en hovedbog endsige anden form for regnskab. (Maleri af Wilhelm Marstrand, 1849, Nivaagaard).

Fig. 46. Købmand, grosserer C. W. Leegård, Stændertorvet 2 i Roskilde, med sin hustru Agnes Lindenskov. Billedet er taget i 1958 ved byfesten: "Høj hat og kyse", hvor alle handlende var klædt ud i overensstemmelse hermed. Kontoret bærer præg af ikke at være moderniseret for nylig. (Fot. Henrik Clausen, Roskilde, RLA).

ne kommis'er og lærlinge sige: Hvad har De brug for?, Til tjeneste, eller: Hvad er til tjeneste?, Hvad skulle det være?, Så gerne, Frue, - Hvad kan vi hjælpe Dem med? o.s.v., og så indledtes handelen.

Men som tidligere nævnt var centrum for det hele købmandens kontor. Som man ser på billederne (fig. 44, 45 og 46) var der egentlig ikke så stor forskel på indretningen af kontorerne op gennem de sidste 200 år. Fælles er jo et skrivebord, en skrivepult, tobaksbord eller -hylde, pipebræt, en god stol til købmanden og eventuelle stole til kunder og krambodssvend. I 1800-tallet var der også gerne skibsbilleder på væggen, hvis købmanden var reder, samt en almanak og eventuelt et maleri/fotografi af den forrige købmand, ofte faderen. Et lille skab med noget godt, både til ganen og til maven samt glas, manglede heller ikke. - Kontoret lå som regel, så købmanden gennem vinduet kunne følge alle aktiviteter på gårdspladsen.

Der var i 17 - 1800-tallet flere former for handel i provinsens købmandsgårde. Der var byttehandel, kontant-handel og så forskellige udgaver af kreditgivning. I det følgende vil disse former blive belyst, og vi kan starte med et citat fra "Dagligliv i Danmark", det er taget fra storkøbmand Hans Hermansens hovedbog. Vi befinder os i Holbæk i det Herrens år 1804, hvor en "landkunde" har købt følgende:

"2 skæpper gryn, 24 pund fisk, 1/4 pund sago, 4 pund kandis, 2 pund sæbe, 2 pund melis og 24 pund tækkegarn. - Det blev lagt til hans saldo, og nogen tid senere kom manden for at betale. Ikke med penge - nej, han medbragte 31 tønder og 7 skæpper byg samt en ko. Samtidig leverede han 20 pund tækkegarn tilbage. Til hans held var priserne på landbrugsvarer så høje, at købmanden måtte give ham penge tilbage, skønt der stod regninger for over et halvt år. - Kort tid i forvejen

havde en anden mand betalt med en tyr. - En sadelmager fra købstaden kom jævnligt for at købe materialer og varer til husholdningen. Nu betalte han med en vogn. - Handskemageren kom for at købe alun, men han betalte kontant, derimod leverede skomageren varer for at dække sin regning."³⁸⁾

Som det ses, er der i dette tilfælde tale om en blanding af bytte- og kontanthandel samt kreditgivning, og således også en blanding af natural- og pengeøkonomi.

Handelen var forskellig fra købmand til købmand og fra egn til egn. Derfor er det et meget blandet billede, man får, når man ser ud over landet. Men det er karakteristisk, at erindringer og samtidige skildringer giver det indtryk, at byttehandel var dominerende til langt op i 1800-tallet. Undersøgelser, der bygger på regnskabsbøger, peger derimod på en blandet handelsform med overvægt på kontant betaling og kreditgivning med betaling til bestemte tider.³⁹⁾ Måske skyldes dette, at byttehandel er vanskelig at efterspore i arkivalierne?⁴⁰⁾ Men generelt kan man nok sige, at pengeøkonomien bliver dominerende i slutningen af 1800-tallet, og at kreditgivningen bliver både mere regelbundet og mindre dominerende, bl.a. fordi sparekasser og banker overtager købmandens rolle som långiver.

Ser vi konkret på handelen i Roskildes købmandsgårde i 1800-tallet, ligner billedet det ovenfor beskrevne med variationer inden for de forskellige gårde. En købmand var mere venlig end en anden, en tredje mere moderne o.s.v. Det sidste kan eksemplificeres med købmand Eriksen (svigersøn i Hans Kornerups gård i Skomagergade 21). Han begyndte nemlig i 1870'erne at skrive regninger ud. Det var noget helt nyt, og det bredte sig herefter

langsomt til de øvrige købmænd.

Jeg har ikke kunnet finde regnskabsbøger fra Roskilde, men det betyder ikke, at de ikke har eksisteret. Omvendt fremgår det af den generelle litteratur om købmændsgårde, at der mange steder i perioden op til ca. 1850 ikke blev ført regnskab eller kun et yderst nødtørftigt regnskab. - Om Søren Fr. Kornerups store gård i Ringstedgade 15 i Roskilde hedder det omkring 1840 (citeret fra boddrengens = lærlingens erindringer):

"...da der intet særligt Regnskab førtes Bøghøringen indskrænkede sig til at overføre Debitorerne fra Dagbogen (Memoralen) til Journalen eller Hovedbogen: at give dem en Konto. En Cassebog førtes ikke. Naar et Afdrag skete paa Det, nogen "stod skrevet for", blev det indført (sat) under Endesummen og fradraget denne. Naar Varerne betaltes ved Disken eller i Afreg-

ning for Korn, gik Pengene lige i Skuffen uden at blive optegnede, heller ikke opskreves de Summer, som betaltes for Korn."⁴¹⁾

Her var således tale om både kontant betaling og afdrag. Men litteraturens samtidige skildringer peger på, at byttehandel har været dominerende.⁴²⁾ Helt op til 1870'erne var dette tilfældet. F.eks. fortæller lærlingen, der startede i 1867 hos Niels Madsen (se fig. 3 og 23) følgende:

"Naar Bønderne kom ind til Købmanden, havde de som regel, foruden Sæd, lidt med til Salg, bl.a. Æg og Smør. I Bytte for disse Sager fik de Varer med sig hjem. Paa Disken blev der straks skrevet med Kridt, hvad de havde medbragt og Prisen udregnet for det ved Siden af. Men lige saa straks var Drengen der med en Klud og vidskede Kridtregnskabet ud. Selv en Lærling havde en skærpet Hukommelse i ældre Tid."⁴³⁾

Fig. 47. Selve udleveringen af de fleste varer foregik i 17-1800-tallet i kramboden. I sidste halvdel af 1800-tallet kunne butikken se ud som her i Algade 12. Rummet havde samme indretning omkring 1940. Her var ingen kassedame. (Fot. ca. 1905, Jensen, Roskilde, RLA).

1870'erne var imidlertid en overgangstid, hvor pengeøkonomien kom til at spille en større og større rolle. Derfor kan Niels Madsens lærling også skrive:

"Bønderne fik deres Afregning med det samme, men der skulde ikke saa faa Penge til. Somme Tider havde Niels Madsen en to-tre Hundrede Tønder Sæd liggende paa Loftet."⁴⁴⁾

Endelig skal det nævnes, at den store handel med stude, som Roskildes storkøbmænd havde i 1800-tallet, var kontant-handel. Studene blev købt magre i Jylland og fedet op i Roskilde under "salige" til-

stande med bæreme (brændevinsaffald). Der var op til 50 stude i flere gårde, og når de var godt tunge, blev de solgt i København for rede penge.⁴⁵⁾ - I forlængelse af omtalen af studehandelen bør det også nævnes, at 1800-tallets storkøbmænd i Roskilde et par gange om året lod spænde for "Stadsvognen" og kørte til København for at afregne kontant med grossister og kommissionærer.⁴⁶⁾

I vort århundrede holdt pengeøkonomien virkelig sit indtog, men alligevel tog det sin tid, før købmændene helt ophørte med ældre tiders handelsform. Således for-

Fig. 48. En del varer fandtes i bagbutikken, og her foregik også afvejning af grovere varer. Bagbutikken i Algade 12 omkring 1905. (Fot. som fig. 47).

Fig. 49. Forretningen i Stændertorvet 2 var finere indrettet og udsmykket. - Her sad i perioden fra ca. 1920 til ca. 1950 kassedamen ved disken og tog imod penge og telefonbestillinger. Diske, reoler og loft forblev uændret til 1962. (Fot. beg. af 1900-tallet, Æld. Saml. RM).

tælles følgende om Chr. Petersen (mellemstor købmand) i Lützhøfts gård i Roskilde for perioden ca. 1910-20:

"Den gængse handelsmåde mellem landmænd og købmænd var, at købmandens betaling af landmandens varer blev modregnet landmandens køb af varer. Beløbene blev bogført i den såkaldte kontrabog. Det kunne hende, at landmanden ikke havde varer eller rede penge at betale med. Christian Petersen kunne da blive betalt med naturalier, for eksempel med en hest. Han gav dog ofte henstand."⁴⁷⁾

Dette afsnit giver ikke det endelige billede af 1800-tallets handel i Roskilde, - her til mangler vi for mange oplysninger. Men

det umiddelbare indtryk er, at *handelens form* ikke afveg synderlig fra andre købstæders handel.

Hvordan fik man varerne?

Indtil jernbanen erobrede landet ankom varerne til købmanden med skib eller hestevogn. I Roskilde var skibsbroen meget dårlig i det meste af 1700-tallet, og først i 1830'erne kom der en ordentlig bro ved Sct. Jørgensbjerg (lige nord-vest for Roskilde). Fjorden var imidlertid så lavvandet ved Eskilsø, at det var nødvendigt med en opmudring her. Derfor kom der først rigtig gang i sejladsen fra 1840'erne.

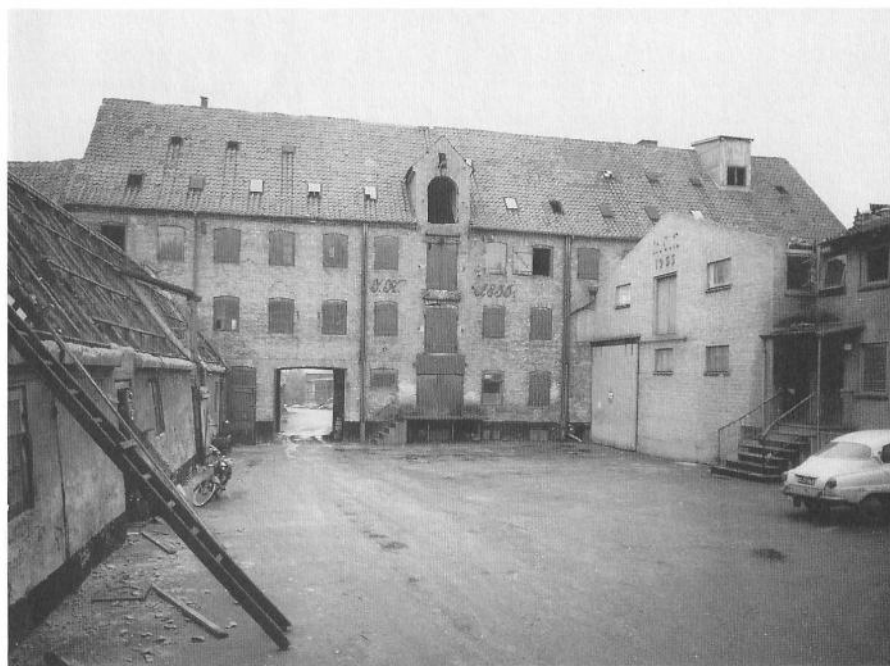

Fig. 50. I alle købstæder byggedes der store kornmagasiner fra 1840'erne til 60'erne. I P. Rasmussen, der næsten kun handlede med korn, ejede i 1860'erne dette magasin i Roskilde (se også fig. 6). Snart overgik dog megen kornhandel til landbrugets forretningsforretninger. (Fot. Henrik Clausen, 1968, Æld. Saml. RM. Bygningerne er under nedrivning).

Men spørgsmålet er, hvor stor betydning Roskilde skibsbro egentlig fik. Jernbanen kom jo i 1847, - og hvad betød Københavns nærhed? Var det billigst og nemmest at få varerne fra hovedstaden? I hvor lang en periode fik havnen reel betydning? Disse spørgsmål må nærmere undersøges. Foreløbig kan vi konstatere, at de fleste varer indtil 1830'erne blev hentet med vogn i København eller sejlet til Frederikssund og dér omløst i mindre fartøjer, inden kursen blev sat mod Roskilde.⁴⁸⁾ Ifølge Sterm var det varer som jern, salt, tjære, mursten, tagsten, kul, korn, tømmer og brædder, der kom ad søvejen.⁴⁹⁾ Boddrenge i Søren Fr. Kornerups gård fortæller, at "alle Colonialvarer fik vi fra Grosserere i Kjøbenhavn", og han fortsætter:

"Der dreves en temmelig betydelig Tømmerhandel. Trælast ankom fra Norge og Sverige og Tømmer fra Pommeren. Vi importerede Kul og Salt og Jern directe fra England, og Jern tillige fra Norge. Kornet blev udskibet efter at være blevet solgt, eller maaske conigneret til en Grosserer i Kjøbenhavn."⁵⁰⁾

Boddrenge beretter om tiden omkring 1840, at korn både kom og afgik med skib, og vi er nu netop fremme ved den såkaldte store kornsalgperiode. Der har sikkert også i de næste årtier været livlig trafik ved Roskilde skibsbro især i forbindelse med kornhandel, vi ved blot ikke så meget herom. Derimod ved vi fra andre købstæder, f.eks. Holbæk, at kornudførslen til Vesteuropa og England steg voldsomt fra 40'erne til omkring 1880. I Roskilde kan man også konkret se, at der bygges store kornmagasiner (se fig. 46), og at en ny købmændstype opstod, nemlig den "rene" kornhandler (se fig. 6).

Efter 1. verdenskrig ændredes billedet igen. Bilerne vandt nu langsomt frem, og

det blev lastbiler, der hentede og bragte varer, - men endnu i 1930'erne hentede købmandskarl Laurits Hansen fra *Stændertorvet* 2 kul og koks på banen i Roskilde, Gordon Rasmussen fra gården i *Algade 12* hentede støbegods samme sted, - og begge brugte hestevogn. Først i 1950'erne dominerede lastbiler og varevogne reelt.

Vinduesudsmykning? - annoncer?

Under handelens form hører også spørgsmålet, om man kendte til at pynte vinduer, til at annoncere og til reklamer. - Når man færdedes i købstæderne i 16- og 1700-tallet, kunne man normalt ikke se, at her gik man forbi en krambod, der hørte til en stor købmændsgård. Nogle af gårdenes forhuse var i sig selv store og imponerende, men kun i enkelte tilfælde hang der en klipfisk eller en tot blå over gadedøren til boden for lige at markere indgangen.

I 1800-tallet skete der imidlertid nogle ændringer. Fra 1840'erne begyndte der at komme store vinduer i kramboden, der nu kaldes butik. Vinduerne, der kunne have jernsprosser, gik næsten ned til gulvet, og der var således bedre mulighed for at vise nogle varer i dem. Men egentlig systematisk udsmykning eller det "at pynte vinduer" var der ikke tale om, heller ikke til jul. I hvert fald ikke i provinsen. Man satte dog enkelte ting i vinduerne, f.eks. et par sukkertoppe, og en natpote kunne hænge i en krog, og fra 1870'erne fortæller lærlingen i Niels Madsens gård i Roskilde følgende:

"Forretningen skiltede ikke synderlig ud mod Gaden. Der var tre Vinduer ... Vinduespynten var fastlagt. I det ene Vindue var udstillet Kopper, i det andet Kotøj og Kobbel til Heste, i det tredje hang 2-3 Leer i Slaatiden."⁵¹⁾

Studerer vi i dag billeder fra slutningen af forrige århundrede, kan man dog se, at

man mere og mere nærmede sig til det, vi i dag vil kalde vinduesudsmykning, og hvert år kan vi nu i butikken i Lützhøfts købmandsgård i Roskilde se, hvordan juleudsmykningen så ud omkring 1920. Også Ellen Hershøj, der her i artiklen har fortalt om at være kassedame og bogholder, kan berette om en egentlig juleudstilling i forretningen på Stændertorvet 2 i 1930'erne. "Vi havde en stor trappe, der blev sat ind i forretningen, og den blev så pyntet med et væld af marcipan, chokolade og tørrede frugter". Alle var meget betaget af synet, fortæller Ellen Hershøj.

Men udsmykning, annoncer og rekla-

Fig. 51. "At nogen ka' nænne og sælle speritus", siger Storm P's vagabond, - det kunne Søren Borch som nævnt, men han havde også flere tusind flasker på lager. Han udstillede dog ikke vin som på tegningen her, han annoncerede allerhøjest i Roeskilde Avis (se teksten). Først efter Søren Borchs tid (død 1862) blev annoncer og vinduesudsmykning mere almindelig. (Tegning i G. Albeck og Jens Kruuse: Storm P som samfundskritiker, 1972 s. 191).

mer hører sammen, - alt dette tjener jo samme formål. Og spørgsmålet er så: brugte Roskildes købmænd at annoncere i forrige århundrede? Roeskilde Avis der udkom fra 1829, er gennemlæst for perioden 1829-38.⁵²⁾ Heraf ses, at der i disse ni år var ni annoncer indsendt af købmænd, ganske vist mindre købmænd. Kun een storkøbmand, nemlig Søren Borch, havde en annonce i i disse ni år. I annoncen tilbød Borch sin gode vin og sin hjemmelavede brændevin (se 12. maj 1832).

Nu skal man jo lige betænke, at muligheden for at annoncere var helt ny. Men alligevel kan man ikke lade være at spørge, om storkøbmændene følte sig højt hævet over dette at forsøge at trække kunder til? Var det ikke fint at annoncere? Kunne en annonce udlægges som om man var i bekneb med kunder? - Hvad end svarene på disse spørgsmål vil blive, så står det klart, at annoncer og reklamer først blev almindelige omkring 1900. Det hænger bl.a. sammen med, at der på grund af industrialiseringen kom mange nye varer i de sidste årtier af 1800-tallet. Det kunne være kunstgødning, olieføderkager, tagpap, hygiejniske artikler, o.s.v.

Disse varer og materialer måtte jo introduceres for kunderne, derfor skrives der også om Lützhøfts købmandsgård i Roskilde:

"I tiden efter århundredskiftet blev der gjort stadig mere ud af at reklamere for varerne, både ved emballage og ved skilte og plakater med varemærker. Skilte med glaserede foran var anbragt ud mod Ringstedgade på hver side af vinduerne. I butikken sad de på vægge og på forsidene af diskene."⁵³⁾

Den videre udvikling op til vor tid er jo læseren bekendt. Nu er vi ved at drukne i tryksager med reklamer og annonceblade.

Fra sild i tønne til fisk i fryser

I perioden 1750 til ca. 1870 fandtes i provinsens købstæder det, vi kan kalde den "rigtige" store gamle købmandsgård. Der var tale om en utrolig alsidig "virksomhed", et gods midt i byen, et lille samfund midt i det store. Gården havde mange forskellige medarbejdere, der hver kendte deres plads, kvinder som mænd. Der var tale om køb og salg, forarbejdning af rå-

varer samt rederi og landbrugsproduktion med opfodning af kreaturer. Indbyrdes hang disse ting fint sammen: køb af korn og korn fra egne marker gav brændevin, øl og mel, brændevinsaffaldet blev brugt til foder til køer og stude. De gav mælk, gødning og penge ved salg, og deres gødning fik kornet til at gro på købmandens marker, hvilket igen gav en god høst, der blev solgt eller forarbejdet. Og det hele gav

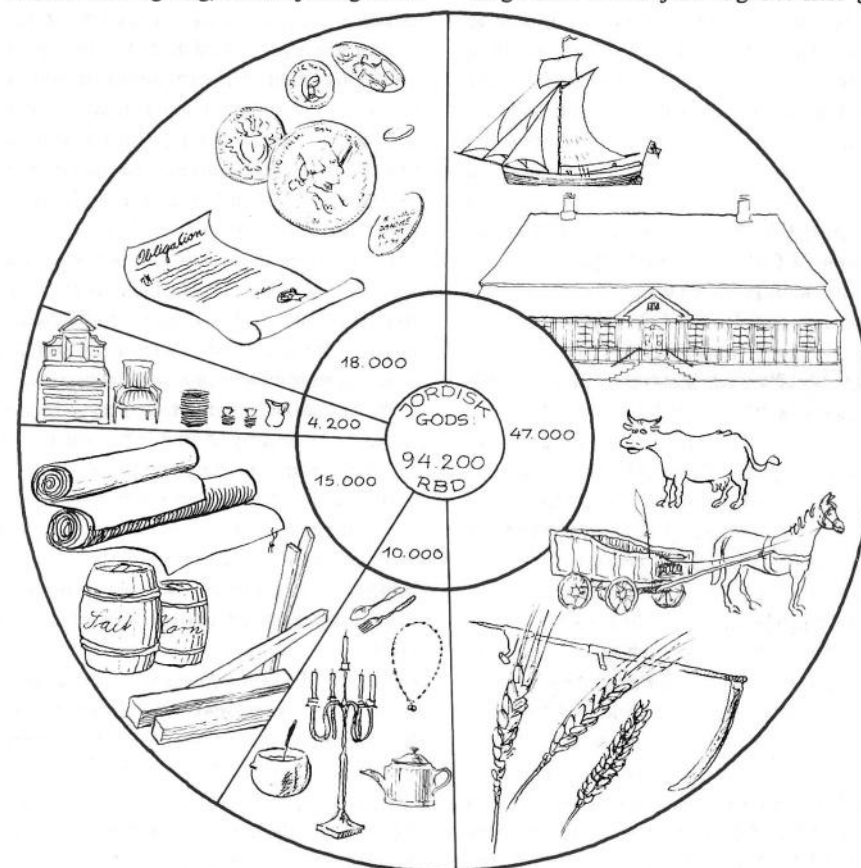

Fig. 52. Denne Cirkel giver et indtryk af alsidigheden i en stor gammel købmandsgård i provinsen. Dog er f.eks. produktion af brændevin, øl og tællelys ikke vist på illustrationen. - Vi ser her de værdier, som købmand C. P. Bay, Rudkøbing, efterlod sig, da han døde i 1813. (Tegning: Jens Bech).⁵⁴⁾

penge, som bl.a. blev brugt til at købe alle slags varer for o.s.v.

Disse "købmands-husholdninger" var en velfungerende mekanik, men de var også følsomme, for de var selvfølgelig afhængige af lovgivning og internationale konjunkturer og konflikter. Dette ses tydeligt op gennem 1800-tallet. Krigene i begyndelsen af århundredet, tabet af Norge og statsbankerotten medførte mange fallitter blandt storkøbmændene. Men ganske langsomt mærkedes virkningerne af de store landboreformer reelt i form af øget kornproduktion. Da denne kendsgerning faldt sammen med et stigende behov for korn i udlandet og toldlempelser fra engelsk side, var der i 1840'erne åbnet op for en stor eksport af dansk korn til Vesteuropa og England. Den mulighed lod købmændene ikke gå fra sig, og de tjente store summer i de følgende årtier indtil ca. 1880, i det vi kalder kornsalgssperioden.

Gamle forhuse blev revet ned og nye grundmurede huse bygget op. Store kornmagasiner med tørrerier blev opført. Holbæk er et godt eksempel på, hvordan den voldsomt store eksport konkret kunne ses i byen i form af nye bygninger. Pengene gav også muligheder for at investere i ny teknik. Hos Jacob Brønne i Algade 9 i Roskilde indrettedes et nyt brændevinsbrænderi, der gik på damp. - Alt så godt ud indtil den internationale handelskrise i 1857, næringsloven, der trådte i kraft i 1862, og landbrugskrisen i slutningen af 70'erne. Næringsloven betød virkelig konkurrence for de store købmænd, og det var hårdt for dem. Samtidig begyndte den stigende mængde industrivarer at "æde sig ind" på købmandsgårdens områder. Der oprettedes selvstændige bryggerier. De danske Spritfabrikker overtog det meste af pro-

duktionen af brændevin, og der kom stearinlysfabrikker, ja, der kom alle mulige fabrikker. Heroverfor kunne storkøbmændene ikke klare sig, og det sammenhængende mønster i de store gårde begyndte at krakelere. Helt galt gik det med landbrugskrisen i 80'erne, hvor det ikke mere kunne betale sig at eksportere korn, hvor hele landbruget måtte lægges om fra kornproduktion til fremstilling af animalske produkter, - og hvor landbrugets egne foderstofferforretninger efterhånden overtog en væsentlig del af den kornhandel, der var tilbage. Da der samtidig skete en stærk stigning i antallet af specialforretninger, ja, så begyndte den økonomiske, sociale og kulturelle enhed, som den gamle købmandsgård var, at gå i opløsning.

I slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet foretog de store købmandsgårde de sidste krampetrækninger, - og så skete der en af følgende tre ting: 1) *gården ophørte helt*, - 2) *gården blev splittet op* i en kolonialhandel, en foderstofforretning, en forretning for landbrugsmaskiner og støbegods, en tømmerhandel (f.eks. Bønnelycke i Ringstedgade i Roskilde), et lysestøberi (f.eks. Frederiksen i Algade 15 i Roskilde) og eventuelt en vinhandel. 3) *gården gik nye veje og overlevede*. Men kun for få lykkedes dette sidste, og midlet til at overleve var mærkeligt nok: alsidighed og evnen til at klare sig indtil alsidigheden i form af supermarkeder, varehuse og butikcentre *igen* kom på mode og kunne betale sig.

Et eksempel på, at det kunne betale sig at bevare alsidigheden, er forretningen på Stændertorvet 2 i Roskilde. Op gennem vort århundrede var der til stadighed mange aktiviteter i gården alt afhængig af de muligheder det enkelte årti gav, og i

1950'erne bestod virksomheden af følgende afdelinger: kolonial, vin- og delikatessforretning, brændselsforretning og salg af centralvarmeanlæg, salg af landbrugsmaskiner og traktorer (nye, brugte og opkøb af gamle til ophugning), smede- og maskinværksted, produktforretning (salg og opkøb af gammelt jern m.v. Virksomheden ophørte i 1962, ikke fordi ejeren ønskede det, - tværtimod, men fordi ekspropriation nedsatte mulighederne betydeligt for at føre købmandsgården videre.

I flere århundreder har købmandskarlen i de store gårde stået med røde, hævdede frostnæver og taget sild fra de store tønder. Det bed slemt i sårene. - Nu ligger fisken i fryser hos Sparkøbmanden eller i supermarkedet, - eller den fås i specialbutikken: hos fiskehandleren.

Afslutning

Hvor typiske var storkøbmændene i Roskilde? - Ser vi på familien som sådan, er den karakteriseret ved en meget høj social status. Det var meget velhavende familier, hvilket ses både på de store jordarealer og de bygninger, de ejede, på boligens indretning, på påklædning og omgangsformer. - Meget tit blev sønnerne købmænd, og det kendte, gode navn gav good-will og øgede kreditmuligheder og i sidste instans ekstra muligheder for indtjening. Til den høje sociale status var ofte knyttet høj social aktivitet både for købmanden og hustruen, - og succes i forretningslivet og det sociale liv gav ofte store muligheder for politisk indflydelse. Generelt var disse købmænds indflydelse virkelig stor, - også i Roskilde, - de gav tonen an og var autoriteter både for købstædernes indbyggere og for oplandets beboere.

I Roskilde var der dog det specielle ved købmandsfamilierne, at der var tre store, gamle familier: Borch, Brønne og Kornrup, der helt dominerede. Det kunne de på grund af deres rigdom, og fordi de var ganske indgiftede. Dette betød igen, at der sandsynligvis ingen konkurrence var mellem byens købmænd.

Den udvikling handelen gennemgik i Roskildes købmandsgårde i 1800-tallet synes at være ret karakteristisk, og handelens form, med byttehandel som det dominerende, var typisk både for Roskilde og andre købstæder. Men de geografiske forhold har givet store variationer. Roskilde ligger ved en fjord, og det skulle umiddelbart være noget gunstigt. Men besejlingsforholdene var så dårlige, at byens skibsfart ikke udviklede sig som i andre købstæder med gode besejlingsforhold. Her var Roskilde atypisk.

I det politiske system i sidste halvdel af 1800-tallet, hvor valgret og valgbarehed til dels afhang af formueomstændigheder, var det endvidere klart, at storkøbmændene havde rige muligheder for at dominere vigtige sider af købstædernes liv. Når disse kendsgerninger så kombineredes med kulturelle interesser hos både købmanden og hans hustru, er det rimeligt at betegne dem som personer, der i allerhøjeste grad prægede købstædernes sociale og kulturelle liv og virkede som kulturelle mellemlid mellem købstaden og oplandets beboere. Derfor vil jeg slutte med at karakterisere Inger og Søren Borch fra Stændertorvet 2 i Roskilde som henholdsvis "kulturbærer" og "samfundsbærer" og samtidig anspore til yderligere undersøgelser, der kan dokumentere tilstedeværelsen af andre tilsvarende mænd og kvinder blandt købstædernes købmænd i forrige århundrede.

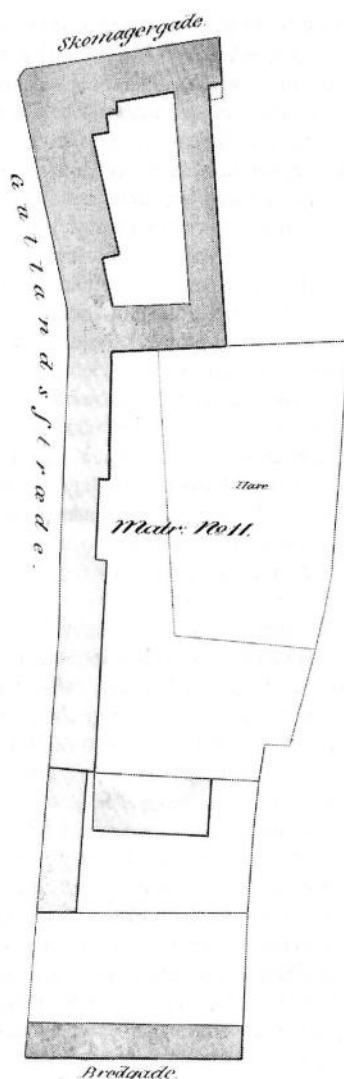
Bilag

Ejerliste for Stændertorvet 2.

Følgende har ejet købmandsgården på Rådhusstorvet nr. 2, mat. nr. 11 (gl. nr.).
Fra 1956 Stændertorvet nr. 2.

Overtagelsesår:

- 1742 *Hans Rasmussen Lange*, købmand, rådmand.
1750 *Peder Christensen Kornerup*, (1725 - 1782), købmand, konsumtionsforpagter.
1782 *Kirstine Abel*, (1739 - 1801), enke efter *Peder Kornerup*, købmand.
1801 *Peder Petersen Kornerup*, (1769 - 1847), købmand.
? *Jacob Borch*, (1757 - 1821), købmand.
1822 *Ebbe Kornerup*, (1796 - 1826), købmand.
1826 *Inger Caroline Kornerup*, (1800 - 1879), født Brønneiche.
1827 *Søren Borch*, (1798 - 1862), købmand, agent, og *Inger Borch*, (1800 - 1879), født Brønneiche.
1862 *Anders Borch*, (1834 - 1904), købmand.
1891 *O. C. Christensen*, skrædder og detailhandler. I 1892 lejede Christensen selve købmandsforretningen ud til *W. P. Jacobsen*.
1899 *W. P. Jacobsen*, (1850 - 1911), købmand.
1911 *Wilhelmine Jacobsen*, enke efter *W. P. Jacobsen*.
1916 *W. P. Jacobsen, junior*, (død 1944), købmand, *C. W. Leegaard*, (1889 - 1963), grosserer, købmand. De to var svogre.
1944 *C. W. Leegaard*, se ovenfor.

Grundplan over Stændertorvet nr. 2, Roskilde.

Efter udstykningskortene 1841 - 44.

I E. Gasirowskis artikel:

Roskilde bys udstykninger 1841 - 1844. (Romu 1982) er disse korts tilblivelse beskrevet.

1962 *K. Høyer*, fabrikant, og *Gunnar Poulsen*, murermester.

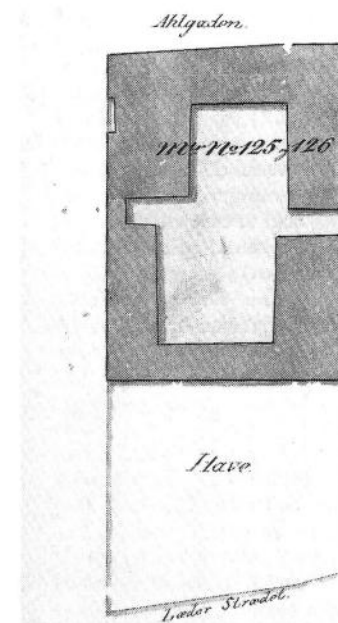
1986 I dette år ejer *Ruth Steen-Knudsen*, datter af fabrikant *Høyer*, den tidligere købmandsgård.
Alle ejere har boet på Rådhusstorvet nr. 2, undtagen *Jacob Borch* og nu *Ruth Steen-Knudsen*.

Ejerliste for Algade 12.

Følgende har ejet købmandsgården mat. nr. 125 og 126 (gl. nr.)

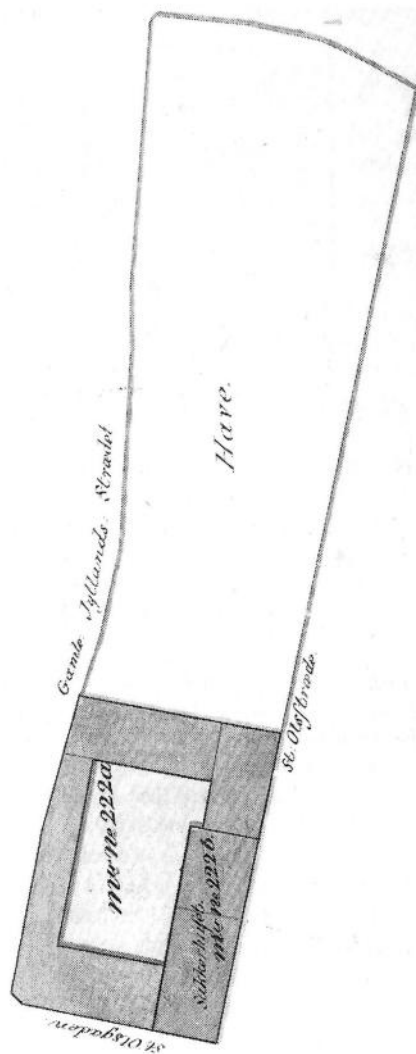
Overtagelsesår:

- 1742 *Anders Andersen Borch*, (1721 - 1793), købmand, konsumtionsforpagter, eligeret til "byrådet".
1793 *Jacob Andersen Borch*, (1757 - 1821), købmand.
1821 *Else Cathrine Bruun*, (1772 - 1840), enke efter *Jacob Borch*.
1840 *Anders Borch*, købmand, kgl. agent, etatsråd.
1860 *J. L. Schade*, (1832 - 1917), købmand.
1908 *Andelselskabet Roskilde Højskolehjem*.
Købmandsforretningen mod Algade og en del af gården blev lejet ud til købmand, etatsråd *Emil Matthissen*, (1866 - 1927). Efter dennes død overtog sønnen, købmand *Axel Matthissen*, (1892 - 1962), lejemålet. Ingen af de to boede i gården. 1958 ophørte *Axel Matthissen* med købmandsforretningen.
1971 *A/S Hotel Roar/Roskilde Højskolehjem* solgte hele købmandsgården til forsikringsselskabet *Codan*, der rev alle bygninger ned. Nu er der her kontorer og forretninger.

Grundplan over Algade nr. 12, Roskilde.

Efter udstykningskortene 1841 - 44, findes i Roskilde Lokalthistoriske Arkiv.

Sct. Olgade nr. 18

(Liebes Gård, nu Roskilde Museum) var også ejet af Anders Borch i Algade 12.

Efter udstykningskortene 1841 - 44.

Noter.

- 1) K.A. Hammerich: Minder fra Roskilde. Jul i Roskilde 1933.
- 2) Helge Thorm: Konsul Smiths Gaard. Holbæk. Upubliceret manus hos forfatteren på Sorø Museum, 1980'erne, s. 25.
- 3) Fanny Fang: Knudsens Gaard - Kroghs Gaard. Hist. Samf. f. Kbhs. Amt, 1932 - 33, s. 269. Niels Madsen havde en mellemstor købmandsgård, se fig. 3.
- 4) Købmandsgården Stændertorvet 2 er udførligt behandlet i Ingeborg Christmas-Møller: Storkøbmanden på Stændertorvet, Roskilde Museums Årsskrift (ROMU) 1986.
- 5) Jakob Kornerup: Om Roskilde i gamle Dage. 1892, s. 49.
- 6) Det er portrætmaler Andreas Brünnich (1704 - 69), der var i familie med Anne Brünnich (Borch), der har malet de to portrætter. Kopi findes i Palæsamlingerne i Roskilde og foto på Roskilde Museum.
- 7) Silhuetten er gengivet i Fanny Fang: Familien Borch i Roskilde. Jul i Roskilde 1933. Om Jacob Borch se ejerliste i bilaget.
- 8) Se Ingeborg Christmas-Møller: Op.cit. s. 92 - 100.
- 9) Otto Wroblewski: Fem Aar i Roskilde. Kbh. 1917, s. 64.
- 10) Oplys. om Inger og Søren Borch og deres familie fås i Ingeborg Christmas-Møller: Op.cit. - Billedet er taget i Inger Borchs barnebarn, Agnes Borchs lejlighed i København, efter hendes død i 1962.
- 11) Chr. Christensen: Om 100 Aar er alting glemt. Jul i Roskilde 1943, s. 25 f.
- 12) Op.cit. s. 26.
- 13) Otto Wroblewski: Op.cit. s. 15.
- 14) I. Christmas-Møller: Op.cit. s. 62 - 64 og 67f. Se også Inger Dübecks disputats: Købekoner og konkurrence, 1978.
- 15) Se folketællinger på Roskilde Lokalhist. Arkiv.
- 16) Wald. Kornerup: En Kjøbenhavners Meddelelser om sit Hjem og sin By. 1820 - 50. I: Memoires og Breve. XLII, 1924, s. 57, fortæller om 1830'erne.

- 17) I. Christmas-Møller: Op.cit. s. 71f, og Otto Wroblewski: Op.cit. s. 31f.
- 18) Sophie Kornerup (1829 - 1912) var datter af storkøbmand Hans Kornerup, Skomagergade 21 i Roskilde. Citatet er fra Gudrun Eriksen: Den sidste. Jul i Roskilde 1945, s. 10.
- 19) Anna Prip: Gamle minder fra Roskilde. Jul i Roskilde 1927, s. 9.
- 20) Fanny Fang: Da vi gik i Vandet. Jul i Roskilde 1949, s. 21.
- 21) Fanny Fang, 1932 - 33, (se note 3) s. 281, Gudrun Eriksen: Den Sidste, Jul i Roskilde 1945, s. 10, og Svend Steenberg: Købmandsliv i det gamle Roskilde. 1839 - 46. Jul i Roskilde 1950. Wald. Korneup: Op.cit. s. 46f.
- 22) Fanny Fang: Op.cit. s. 265.
- 23) Arthur Fang: Roskilde Handelsstandsforening, 1857 - 1932. Roskilde 1932, s. 27.
- 24) Op.cit. s. 27.
- 25) Edith Marie Rosenmeier: Brødrene Lützhøfts Efterfølgere. ROMU 1980. Grete Rung: Diskenspringerens disk - og andet inventar i købmandsbutikken. Samme: Beboerne i Lützhøfts købmændsgård. Begge: ROMU 1982.
- 26) Fanny Fang: Op.cit. s. 275 og 277.
- 27) A. Fang: Roskilde, II, 1970, s. 163, S. Lindhard (se note 31) s. 10.
- 28) Ole Lund: Af Livet i den gamle Købmændsgaard. Fra Holbæk Amt, 1910, s. 54.
- 29) Citeret fra Roeskilde Avis i: Fanny Fang: Avis for Roeskilde og Omegn. Jul i Roskilde 1955, s. 7.
- 30) Wald. Kornerup: Op.cit. s. 55. Om tjenestepigernes arbejde se: Ingeborg Christmas-Møller: arb. titel: Djalma Lunds gård i Roskilde, 1790 - 1990. Udkommer ultimo 1990.
- 31) Sophie Lindhard: Fra den gamle købmændsgaard. Jul i Roskilde 1928, s. 10. Alle oplysninger om Algade 15 er fra S. Lindhard.
- 32) Ole Lund: Op.cit. s. 53.
- 33) Peter Freuchen: Et købmåndshjem i provinsen. Danske Hjem ved Århundredskiftet, bd. 4, 1953, s. 27f.
- 34) Edith Marie Rosenmeier: Op.cit. 87f.
- 35) Chr. Thomsen: En byhistorie, Roskilde ved århundredskiftet. Aarhus 1917, genoptr. Frederiksbund 1981, s. 28, se fig. 35.
- 36) Harry Kaae: Omkring Roskilde Centrum. Roskilde Landbobank, 1913 - 1963, s. 156.
- 37) II. Christmas Møllers bog om Djalma Lunds gård (se note 30) fortælles mere om Emil Matthissen. Han var jo købmand i "Djalma Lunds gård" fra 1889 til 1908.
- 38) J. L. Østergaard Christensen: I butik og værksted. Dagligliv i Danmark 19. og 20. årh., bd. I, Kbh. 1963, s. 413.
- 39) Per Boje: Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold, 1815 - 1847. Århus 1977. PB omtaler f.eks. s. 149 kontrabøger med betaling hvert halve år (omkr. 1830 - 40).
- 40) Per Boje: Op.cit. s. 149 og 153f. - Ellen Damgaard: Købmand og borger. Folk og kultur, 1972, s. 32f og 35, - Allan Frandsen: Bonden og købmanden. Fortid og Nutid, hefte 1, 1987, s. 11f og 19f, - Johan Rohde: Erindringer fra min Barndom i Randers. 1956, s. 11, 14 og 37, og Albert Thomsen: Holbæk Købstads Historie, I + II, 1936 - 42, s. 509. Fl. henvis. findes i originalmanus.
- 41) Svend Steenberg: Op. cit. s. 15.
- 42) H. Behrmann: Grundrids til en historisk-topographisk Beskrivelse af Roeskilde. Kbh. 1832, s. 329, og Arthur Fang: Roskilde, II, 1970, s. 162. A. Fang har de fleste af sine oplysninger om de gamle købmændsgårde fra Jakob Kornerup (de var venner). JK (1825 - 1913) voksede op i den store gård på Stændertorvet 2 i Roskilde.
- 43) Fanny Fang: Knudsens Gaard - Kroghs Gaard. Hist. Samf. f. Kbhs. Amt, 1932 - 33, s. 271.
- 44) Op.cit. s. 276.
- 45) Wald. Kornerup: Op.cit. s. 48f. og 55, og I. Christmas-Møller: Op.cit. s. 80f.
- 46) Svend Steenberg: Op.cit. s. 16, og Wald. Kornerup: Op.cit. s. 48f.
- 47) E. M. Rosenmeier: Op.cit. s. 83.
- 48) H. Berhrmann: Op.cit. s. 33of., - S. Sterm: Statistisk-Topographisk Beskrivelse over Kjøbenhavns Amt. Kbh. 1834, I. del, s. 42 og

Hans Rønø: Roskilde-bogen, 1964, s. 6 og
Roskilde-bogen, 1965, s. 24f.

49) S. Sterm: Op.cit. s. 43.

50) Sv. Steenberg: Op.cit. s. 14.

51) Fanny Fang: Op.cit. s. 270.

52) Det er Bjørn Hjort fra Roskilde Museum, der
har gennemlæst Roskilde Avis og udskrevet
købmændenes annoncer.

53) E. M. Rosenmeier: Op.cit. s. 84.

54) Tegningen findes i: Hans Larsen m.fl.: En
købmandsgård gennem 200 år. Bays gård i
Rudkøbing. 1982, s. 20.